

НАША КУЛЬТУРА

НАУКОВО-
ЛИТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

1935. СЕРПЕНЬ. КН. 5.

ВАРШАВА

М

Б

ЗМІСТ 5-ої КНИЖКИ „НАШОЇ КУЛЬТУРИ“:

Стор*

Митрополит Діонісій: Евхаристія в давньо-християнській скульптурі, архітектурі й епіграфіці (15 малюнків)	265—277
Інж. О. Нестеренко: Українська архітектура, 3. Християнсько-старокнязівська доба (4 малюнки)	277—284
Д-р В. Січинський: Література з українського пластичного мистецтва за роки 1932—1934.	284—295
Проф. Д-р К. Студинський: „Хвостикъ всюди мусить бути первшимъ“	295—300
Проф. Л. Білецький: Володимир Самійленко (Сивенький), його життя й творчість, II. Доба гімназіальної науки	301—305
В. Приходько: Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі (3 малюнки)	305—316
Проф. Д-р І. Огієнко: Українське літературознавство в ССРСР за 15 літ Революції, в марксо-ленінській оцінці (1917—1932)	316—321
Дипл. агроном Б. Шемет: Харчове питання в Україні взимку 1934—35 й на весні 1935 року (До в'яснення сучасних можливостей розвитку нашої культури)	321—328
І. Огієнко: Праці С. Черкасенка над українськими народніми рухами	328—329
С. Черкасенко: Триліси, поема	329—331
С. Черкасенко: Іскри з великої пожежі, 1648—1651	332—334
Б. І. Антонич: Дахи	334
О. Олесь: Поеми кращої від дерева нема	335
Б. Лисянський: Воскресне!	335
Хроніка наук. й культурно-освітнього життя	335—336
Від Редакції й Адміністрації	336
Список надісланих книжок — на окладинці.	

Науково-літературний місячник „Наша Культура“ виходить чотириаркушевими книжками. Головний Редактор і Видавець Проф. Д-р. Іван Огієнко. Передплата в краю: 10 зл. річно, 5 зл. піврічно, 2·50 зл. чвертьрічно; в Європі 12 зл., поза Європою 3 дол. річно. Адреса Редакції: Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10. Конто чекове П. К. О. № 5880. На розрахункових переказах (синіх) дописувати: Warszawa 4, „Nasza Kultura“, kartoteka 15.

АРХЕОЛОГІЯ ЕВХАРИСТИЧНОГО КУЛЬТУ.

III.

Евхаристія в давньохристиянській скульптурі, архітектурі й епіграфіці.

У цім нарисі я коротенько подам інші форми давнього християнського мистецтва, що в монументальних пам'ятках зберегли Культ Евхаристії. Як у малюваннях Катакомб, так і в скульптурі (можна сказати, виключно в саркофагах) та давньохристиянській архітектурі (перше дома молитовних зборів, а згодом базиліки), християнський символізм, а потім і реалізм у передаванні Таїнства Евхаристії, а також його звеличання й поставлення на першому місці серед проявів літургічного життя Церкви, мали свою основу в Св. Письмі та в догматичній науці Отців Церкви, що складалися за перші віки християнства.

Я не буду тут знову подавати уривків, що доводять ту чи ту форму символіки, виявлену на монументальних пам'ятках, а обмежуся короткими вказівками основних типів цієї символіки, хоч би вона й повторювала в скульптурі, головним чином, й архітектурі те, що вже було в малюваннях Катакомб.

1.

Християнська скульптура в своїм розвитку пішла трохи іншою дорогою, ніж малярство, що менше залежало від поганських впливів, але все ж таки зовсім не рвало з ним. В християнськiм мистецтві за перших віків найширше застосування мав тільки один вид різьбарства, а саме—саркофаги. Як і малярство, різьбарство знайшло собі найширше поле діяльності й розвитку в області сепулькральній, бо християни застосували мистецтво на службу в першу чергу мертвим, що займали в житті Церкви перше місце. Культ померлих був тісно ізв'язаний з Культом Евхаристії, що була основою есхатологічних надій перших християн.

Треба підкреслити, що розвиток християнського різьбарства відбувався в умовинах трудніших і складніших, ніж малярство: в скульптурі було більше небезпеки впасти в страшний гріх ідоловірства, бо останнє знаходило свій вияв, головним чином, у монументальній пластиці. Крім того, матеріальні спроможності більшості перших християн були такі слабкі, що тільки дехто з них міг дозволити собі користатися навіть простою поганською гробницею, що виготовлялися на поганських фабриках і не мали безпосередніх слідів поганської конфесіональної символіки. А розкішних, прикрашених барельєфами християнського змісту, саркофагів за перші три віки нашої ери сливе не було, і допіру в

IV-м віці, по перемозі християнства, починається розвиток чисто християнських форм у пластичнім мистецтві, а саме, — коли багаті аристократичні християнські родини почали замовляти християнським різьбарям мистецькі саркофаги.

Найдавніші саркофаги на своїх стінах не мають жодних особливих християнських символічних ознак, — це ті самі поганські саркофаги. Але згодом християнська символіка з'являється й на барельєфах саркофагів.

Поскілки малювання Катакомб багаті на найрізніші сюжети й композиції, викликані легкістю виконання, постільки пластика, барельєфи відносно бідні на сюжети, бо техніка виконання барельєфа не завжди давала повну волю фантазії різьбаря-мистця, зв'язуючи його простором, якістю матеріялу й т. ін. Різьбар муців рахуватися тут із тим, що на невеликій поверхні мармурової чи камінної плити (стіни саркофагу) він повинен був помістити низку символічних зображень, необхідних для віддання ізв'язаних із даним випадком релігійних ідей, а часом історичних і побутових, коли того вимагав замовець. Тут треба було мати особливе вміння скомпонувати низку сюжетів (часом дуже різнорідних) так, щоб вони всі разом давали одне ціле, з однією загальною ідеологічною основою. Доводилось обмежувати число деталей у тім чи тім сюжеті евангельського змісту, полишаючи тільки ті характерні символи, що зразу дають відповідь і безпосередньо вказують на тему композиції або на основну її ідею.

Із характерних символів, прийнятих у пластиці для віддання Евхаристії, треба насамперед указати на символ риби й хліба, відомий нам уже з малювань у Катакомбах.

Окреме зображення риби й хліба на барельєфах саркофагів стрічається досить рідко. Часом їх бачимо на віці саркофагу поганського типу, — тут головною прикрасою були пругуваті заглиблення, що зигзагом покривали майже всю поверхню саркофагу. Риби звичайно містилися на краях таблиці, що призначалася для вирізання на ній імени спочилого. Так, напр., на саркофагу з Таррагони обабіч згаданої таблиці вміщено симетрично 4 риби й 2 навхрест надрізаних хліби, а на знайденому 1905-го року Ламбратським саркофагу вміщений дуже гарний барельєф риби з зірчатим надрізаним хлібом¹ (Див. мал. 1 і 2).

Новозавітні сюжети також стрічаються в монументальній пластиці. Найчастіші: чудо нагодування хлібами й чудо перетворення води в вино на весіллі в Кані Галілейській. Як перший, так і другий сюжети передані однаково; видно, що, різучи барельєфи, мистці користалися одним усталеним

¹ Див. Giuseppe Wilpert: I sarcofagi cristiani antichi, т. II, Roma, 1932, testo, ст. 309, мал. 194; tav. CCXXXVII, 1.

зразком. Звичайно на передній стіні саркофагу, покритій безпереривною низкою тісних фігур (на сюжети з Старого й Нового Завіту), містились і ці два чуда, часто на тім самім саркофагу. В кожному сюжеті центральне місце займала фігура Христа, що поклав руки на хліби, які держать обабіч Нього апостоли. У ніг Спасителя праворуч і ліворуч стоять коші з хлібом (найчастіш по три коші з кожного боку). А хліби також надрізані навхрест (Див. мал. 3).

В чуді перетворення води в вино положення Христа таке саме: Він оточений апостолами, у ніг Його обабіч амфори, в правій руці тримає Він жезла й торкається ним амфор.

Таке найпоширенніше символічне зображення Евхаристії.

Крім вищезазначених сюжетів, на численних барельєфах стрічаються композиції, що про їхнє значення нема усталеної думки. Це зображення Вечері. Ця композиція така: за столом форми грецької сигми чотири чи п'ять осіб, що споживають навхрест зазначені хліби, біля стола ліворуч особа, що подає хліби. Перед столом, у півкрузі сигми, триніжок, на нім риба, а обабіч підніжка стола лежить по хлібу, також навхрест наміченому (Див. мал. 4). На другому подібному барельєфі одна особа, серед інших, із чашею в руці. На барельєфі той таки стіл сигмою, ті ж нарізи хрищаті на хлібі, а крім того—кошик із хлібом (Див. мал. 5 і 6). Монс. Вільперт¹ пояснює першу композицію, як символічне зображення вічного щастя. На мою думку, як у першому, так і в другому випадку мистець віддав Евхаристичну Вечерю, бо ж було б зайве підкреслювати елементи евхаристичної символіки (триніжок, надрізані навхрест хліби й риба)².

У всякому разі, безсумнівно можна сказати тільки одне: в давньо-християнським пластичнім мистецтві зовнішні форми представлення багатьох сюжетів як історичного, так і алегоричного й символічного значення, напр. чуд нагодуння хлібами й рибою та перетворення води в вино, трапези 7 учнів на Тиверіядським озері, агап, небесних пір'я

¹ Там само, т. I, Рим, 1929, ст. 103.

² De Rossi (Bulllett. di Arch. Crist., 1865, ч. 8, ст. 57 і далі), та за ним і Більчевський (Archeologia Chrześcijańska wobec Historji Kościoła i Dogmatu, Краків, 1890, ст. 170), досліджуючи подібні сцени в малюваннях Катакомб Петра й Марцелліна в Римі, твердять, що тут сцени цього роду треба вважати не символічним зображенням Евхаристії, а т. зв. „Райських (небесних) Вечер” або „Вечері Блаженства”. Свою думку вони спирають на тому, що на півкруглому столі нема ніякої їжи, бо—за звичаєм римським—блюда з поживою ставились, перед тим, як подати їх гостям, на малому круглому столику, званому *cibilla* чи *mensa eucarica*, який як на фресці, так і на барельєфі, стоїть у півкрузі стола. Коли це „Райська (небесна) Вечеря”, то чому хліби мають хрищаті нарізи, що ними значилися власне евхаристичні хліби?

і Тайної Вечері (пізніше VI—VII в. в.) майже однакові; це стосується особливо до змалювання трапези, — півкруглого чи в формі сигми стола.

Часто на барельєфі саркофагів подавалися й старозавітні символи Евхаристії (про них ми згадували в попередньому нарисі), а саме, — пророк Даниїл у рові левовим із пророком Авакумом, що приносить йому хліби. Так, напр., на християнському саркофагу IV-го віку, знайденому в конфесії базилики Св. Павла за стінами Риму, вирізьблені три символічні сцени, що віддають Евхаристію: в горішньому куті барельєфа вміщені поруч: чудо перетворення води в вино й чудо примноження хлібів, а долі в центрі—Даниїл поміж двома левами з пророком Авакумом, що підносить йому кошика з навхрест поміченими хлібами (Див. мал. 7 і 8). Як бачимо, християнський мистець не забув підкреслити тут символічний зв'язок зображень, присвячених Евхаристії.

2.

Християнська святиня, храм, куди збиралися й збираються християни для виконання заповіді Христового: „Чиніть це на спомин про Мене“, це центральне місце. Культ Евхаристії. Призначений головно для виконання Евхаристії (все інше, що оточувало й супроводило Евхаристію та складало пізніше чин Літургії, мало й має другорядне значення), храм тим самим відбив на собі майже всі прояви Культу Евхаристії: мета, якій він повинен був служити, призначення його—явно вплинули на встановлення його форми, його основних частин, що з них кожна призначена для виконання тієї чи тієї функції в Культі Евхаристії¹. Розгляньмо ж коротко історію розвитку базилики²,—храма IV-го й дальших віків, як місця Евхаристичного Культу, що набув свою основну форму й зберіг її до нашого часу³.

¹ Див. F. Hendrich в S. I.: La voce delle Chiese Antichissime di Roma, Рим, 1933, ст. 67-87.

² Базилика — слово грецьке, яке повстало з виразу *βασιλική στοά*, що визначав публічний судовий будинок, якого форма однакова з формою християнської базилики.

³ Було кілька теорій про повстання базилики. Я не буду вдаватися тут до подробиць, передавати погляди авторів теорій і т. ін. Зазначу тільки три найважливіші: 1. Теорія, що випроваджує повстання базилики з приватного римського дому, 2. з цивільної грецької й римської базилики (судилища) і 3. з поганського храму—*templum*. Із цих трьох теорій перша має найбільше підстав уважатися за правдиву, бо римські доми в своїх основних частинах дуже однакові з християнською базиликою, а плани їхні майже ідентичні, тоді як базилика цивільна своєю формою не так уже близька до базилики християнської, а поганський храм, як місце статуї й одноособового служення в нім тільки жерців, своїм малим розміром не міг служити для християнського Богослуження, що потребує обопільної участі і священнослужителів, і вірних. Але це не виключає випадків перебудови й базилик цивільних, і поганських храмів на християнські святині. Див. В. По-

З Святого Письма знаємо, що перші християни збиралися в приватних домах, те саме підтверджує й давня християнська традиція. А пізніші твори, напр. друга книга „Апостольських Постанов“ та перша книга „Завіту Господа нашого“ й т. ін., подають уже досить докладні описи християнської святині, місця Культу Евхаристії. Судячи з описів літературних пам'яток і з остатків давніх базилік, усі християнські храми мають у своїй основі однакові риси, що свідчать про єдність культу та єдність мети їх призначення.

Подібно до того, як римські доми (де відбувались евхаристичні збори християн) ділились на 4 частині: дві зовнішні—атріум (перший двір) і таблінум (сіни) і дві внутрішні—перестиліум (другий двір) і ікос (приватні покої), так і базиліка ділилась на 4 частині, з них дві було зовнішніх—атріум і нартекс, що призначалися для оглашених і не мали доступу до внутрішніх частин, і дві внутрішніх—нефи й апсида, призначені для вірних та кліру.

Уже сам факт відділення оглашених (тих, що готувались до хрищення), недостойних бачити Святе Святих — Евхаристію, від вірних показує значення Таїнства Таїнств, а призначення кращої, вищої частини храму для виконання Евхаристії вирізняє його з ряду інших Таїнств. Евхаристичний Престол у храмі—на підвищенні, його бачать усі вірні, бо він центр і основа релігійного життя, бо він вираз найвищої Божої мислі. Жертва Нового Завіту, що кладеться на Престолі, рівновартна Жертві на Хресті, бо—як навчає Церква—вона несе до Найвищого однакову подяку й молитву, бо Тіло Христове, що кладеться, як жертва, на Престол, це те саме Тіло Христове, що було принесене в жертву на Хресті. На Престолі знаходиться правдивий Агнець Пасхальний, що приноситься в жертву за Новим Заветом. Агнець Пасхальний, що „приймає гріхи світа“. Через це зрозуміло, чого в апсиді давніх базилік часто буває зображення Божественного Агнца на семи печатях, або Агнца, що з нього випливають чотири річки життя, і що Йому вклоняються старці Іоанового Апокаліпсиса, приносять Йому вінки й падають перед ним ниць¹.

Христос, захований у Дарах Евхаристії, це подяка Церкви, а Жертва Його—це Евхаристія вірних. Через це християни в Евхаристичній Жертві на Престолі храму dokonували найвищого акту подяки, яким можна було дякувати Визволителеві й Спасителеві всього світу. В цьому саме істотне значення Престолу,—центрального місця Божого храму. Пре-

Кривській: Возникновение христианской базилики, СПб., 1880.
O. Marucchi: *Éléments d'Archéologie Chrétienne*, I, Рим, 1906. V.
Molè: *Historja sztuki starochrześcijańskiej i wczesnobizantyńskiej*, Львів, 1931.

¹ Апокал. IV, 10.

стол Божий, *τράπεζα κυρίου*,—це перший і головний свідок Культу Евхаристії, і таким центральним місцем являється він не тільки для базиліки, але й для всякого християнського храму й до наших днів.

Друга, і теж дуже важлива частина базиліки—це епископська катедра, що була в базиліці поблизу Престола на тому місці, що в нас тепер зветься „горнєє місце“. Зв'язок катедри й Престола, що зазначений поміщенням їх у центральному місці храму на підвищенні (звалося вдавнину *βήμα*), пояснюється тим, що з саном Єпископа ізв'язані були особливі уповноваження, бо Єпископ удавнину був головною особою, що dokonувала Таїнство Евхаристії. Підтверджують це давні монументальні пам'ятники зо слідами катедри біля Престолів, а також безпосередню вказівку на це дають відомі „Апостольські Постанови“, що твердять: „В середині нехай буде поставлений престол Єпископа, а обабіч його нехай сидить пресвітерство“, бо Єпископи „зробили вас учасниками Святої й Священної Евхаристії, і зробили вас спільниками й сонаслідниками обіту Божого“¹.

Той факт, що устрій християнської базиліки з Престолом, центральним місцем храму, творить повну гармонію з християнським розумінням Таїнства Престола, як новозавітньої Жертви, підтверджується гармонійним зв'язком інших елементів будови храму, що підкреслюють основну його функцію,—служити Таїнству Евхаристії, Культу Евхаристії. До цих елементів треба віднести т. зв. „циборій“ чи „киворій“,—балдахин над Престолом, що вирізняє його, як „місце святе“, що береже його, як святиню. Це видимий знак глибокої пошани перед чудом любови, що його dokonує Христос на Престолі.

З розвитком Культу Евхаристії (в I і II віці дуже простого) і перетворенням його на окремий чин Літургії, зо співом, читанням Св. Письма та проповіддю, християнський храм збагачувався все новими й новими предметами Евхаристичного Культу, його устрій ставав усе складніший. Але все ж таки незмінно в центрі храму, як місці Культу, стояв Престол, а круг нього групувались інші частини будови, як, напр., т. зв. катедри для читання Св. Письма, амвони для проповіді, хори для співців (т. зв. *schola cantorum* знаходилась серед храму перед Престолом,—вона відповідає теперішньому клиросу), балюстрада, що відділює апсиду від нефів і т. ін.

Треба підкреслити ще один факт,—це Евхаристія на гробах мучеників. У Катакомбах Евхаристія виконувалась на костях тих, хто приніс також жертву—власне життя Тому, Хто був Всесвітньою Жертвою визволення за гріхи всього людства. Звичай виконувати Евхаристію на костях мучеників так закоренився удавнину, що з припиненням переслідувань

¹ „Апост. Пост.“ II, 57 і 33.

і перенесенням літургічного життя Церкви в храми на поверхні землі, почалось (найперше в Римі) перенесення костей мучеників до базилік, де їх клали в Престол або під Престол. Цим пояснюється присутність і тепер Св. Мошей під Престолом і в антимінсі, необхідних для dokonання Таїнства Евхаристії.

Культ Евхаристії виявлявся не тільки в устрої храму і в архітектонічних частинах його, їх положенні й т. ін. Він виявлявся і в базилікальних малюваннях, що покривали стіни храму головно поблизу Престола, цебто в апсиді, на тріюмфальній арці (частина стіни безпосередньо біля апсиди), на колонах і т. ін.

Вище вже зазначено, що темою малювання чи мозаїки в апсиді найчастіш було зображення Агнця, як символу Евхаристичної Жертви. Крім цього символу, християнські мистці використали цілий комплекс символічних і алегоричних зображень, прийнятих у малюваннях Катакомб, бо до того змушував їх факт перенесення центра ваги літургічного життя давньої Церкви на поверхню землі, в базиліки.

З символічних і алегоричних зображень Евхаристії в малюваннях і мозаїках давніх базилік найчастіше стрічаються: примноження хлібів і чудо перетворення води в вино в Кані Галілейській; ті самі основні елементи, як хліби, риби й амфори, що характеризували подібні сюжети в малюваннях Катакомб, приймають мистці й при малюванні базилік. Особливий цікавий барельєф на Престолі з Салерно, де зображення чуда в Кані й примноження хлібів виконано з реалістичною тенденцією¹ (Див. мал. 9 і 10).

З бігом часу появляється проте намагання дати історичне зображення Тайної Вечері, що до виходу Християнства з підземелля ніде в малюваннях не стрічалось. Так, напр., на тім таки Салернським барельєфі Престола, крім чуда примноження хліба й риби й перетворення води в вино можна вже знайти образ Тайної Вечері (Див. мал. 8). Христос там із німбом, сидить із 12-ма Апостолами за півкруглим столом і благословляє хліби (хлібів 12, по одному перед кожним Апостолом) й рибу. Зображення це дуже оригінальне, бо виявляє поєднання символізму (риба) з реалістичним представленням події. Подібне зображення дане й на фресці базиліки Св. Марії ін Паллара². (Див. мал. 11). А на мозаїці в базиліці Аполлінарія Нового є деякі зміни, а саме,—число Апостолів зменшене до 11 (Див. мал. 12). Як і на інших зображеннях Тайної Вечері, фігура Христа велична й виріз-

¹ Див. I. Wilpert: Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten v. IV—XIII Jahrhundert, т. II, Freiburg i. B., 1917, ст. 763, 796.

² Покровскій: Евангеліе въ памятникахъ иконографіи, СПб, 1892, ст. 270.

нена хрищатим німбом, прикрашеним дорогоцінним камінням.

Ці власне перші зображення Тайної Вечері, що відносяться до V-VI віків, засновані на схемі композиції агап із алегоричними сюжетами чуд примноження хлібів і перетворення води в вино, змусили пізніших середньовічних мистців як на Заході, так і на Сході реалістично представляти Тайну Вечерю, як Евхаристичний образ.

3.

В цьому своєму нарисі не опускаємо й епіграфіки, науки про монументальні написи (головно—на надгробних плитах), бо вона частинно виявляє нам образ давнього християнського життя, такого життя, яким було воно насправді, життя християнських мас, переважно простого народу. Надгробні написи складали головно близькі померлого, а висікали ремісники, люди прості, малограмотні, що робили грубі помилки в правопису грецьким чи латинським, і що вміли писати тільки однією з цих мов.

Надгробні написи мали не тільки ймення спочилих та дату їхньої смерті: майже завжди прибавлялись сентенції, що були присвячені пам'яті померлого й висловлювали глибоку віру живих ув основні догмати християнства. Цей догматичний елемент, а, крім того, й побутовий, складає головну вагу значення й цінність надгробних написів, а наука епіграфіка, що аналізує й відчитує їх, це необхідна підмога кожному, хто хоче мати правдиве представлення про життя й про віру перших християн.

Як і в малярстві, і в епіграфіці все, що стосувалось до основних догм Церкви, підлягало т. зв. *disciplina arcani*, цебто збереженню в таємниці. Тому не дивно, що в епіграфічних християнських написах нема прямих вказівок на Культ Евхаристії.

Як у малярстві й у пластиці, на надгробних каменях можна нерідко побачити зображення риби й напис $\text{IX}\Theta\text{I}\Sigma$ або $\text{IX}\Theta\text{I}\Sigma \text{Z}\Omega\text{NT}\Omega\text{N}$ (репродукція такого надгробного каменя вміщена в попередньому нарисі, на ст. 162). Але, на щастя, наука має два окремі пам'ятники, що їх прийнято вважати виключно за епіграфічні пам'ятники евхаристичного значення, що виявляють Культ Евхаристії кінця II віку в усій повноті. Опису цих пам'яток ми й присвячуємо оці рядки. В науці вони відомі під назвою епітафії Св. Аверкія й епітафії Пекторія.

Зміст епітафії Св. Аверкія став відомий тільки в XVII віці, коли опубліковане життя цього Святого, що приписується Симеону Метафрастові¹. Із життя відомо, що Св. Аверкій був Єпископом Ієрапольським за часів Марка Антоніна й Луція Вера й прославився своїми чудами. З на-

¹ Життя в грецьким оригіналі видане в Міня, сер. грецькв, СХУ, 1211-1248.

казу імператора він їздив до Риму, щоб уздоровити дочку його; по цім уздоровленні він перебував деякий час у Римі, а згодом, побувавши в Церквах Месопотамії, вернувся до рідного міста, де, по видінні в сні й по предсказанні скорої смерти, зробив собі гробницю з надгробком у формі жертвенника, де й помістив епітафію. Текст цієї епітафії подається повно в Житті, чому він давно відомий й пронеї не мало писано ¹, але самої епітафії не було й перевірити правдивість тексту не було змоги.

І тільки в XIX віці випадок дав науці можливість пізнати оригінал епітафії й остаточно вирішити всі сумніви. В кінці 1881-го року англійський подорожник W. Ramsay знайшов у Фригії, біля м. Ієрополя ², надгробка з таким написом, датованим 300-м роком Фригійської ери, чи 216-м роком по Р. Х.:

ἐξ]ΛΕΚΤΗΣ ΠΟ
 λει]ΩΣΟΠΟΛΕΙ[της
 τ]ΟΥΤΕΠΟΙΗ[ησα
 ζων ε]']ΝΕΧΩΦΑΝΕΙ[ρως?
 ΣΜΑΤΟΣΕΝΘΑ
 ΘΕΣΙΝΟΥΝΟΜΑ
 Ἀ]ΛΕΞΑΝΔΡΟΣΑΝΤ[ω
 ΝΙΟΥΜΑΘΗΤΗΣ
 ΠΟΙΜΕΝΟΣ ΑΓΝΟΥ
 ΟΥΜΕΝ ΤΟΙ ΤΥΜΒ[ω
 ΤΙΣ ΕΜΩ ΣΤΕΡΟΝ Τ[ι
 ΝΑΘΗΣΕΙΕΙΔΟΥΝΡΩ
 ΜΑΙΩΝΤΑ[μ]ΕΙΩΘΗΣ
 ΔΙΣ[χ]ΕΙΛΙΑ [χ]ΡΥΣΑ
 ΚΑΙ[χ]ΡΗΣΤΗ ΠΑΤΡΙΔ[ι
 ΙΕΡΟΠΟΛΕΙ [χ]ΕΙΛΙ[α
 χ]ΡΥΣΑΕΓΡΑΦΗΤΕΙ
 Τ ΘΜΝΙ. Σ. ΖΟΝΤΟΣ
 ΕΙΡΗΝΗ ΠΑΡΑΓΟΥΣΙΝΚΑ[ι
 ΜΝ[ησ]ΚΟΜΕΝΟΙΣΠΕΡΙΗ[μ]ΩΝ

„Горожанин вибраного міста, я за життя зробив це для того, щоб свого часу мати тут покоїще своєму тілу. Моє ім'я Олександр, син Антонія, учень пастиря чистого.

Нехай ніхто не кладе в мою могилу кого іншого; а коли хто це зробить, той внесе до Римського скарбу дві тисячі золотих, і милій отчизні Ієрополеві тисячу золотих.

Написано в 300-м році, 6-м місяці, ще за мого життя. Спокій тому, хто проходить, і всім, що мене згадують“.

¹ Tillemont: Mémoires pour servir à l'histoire eccl., Bruxelles, 1732, II, p. 298; Garucci: Mélanges d'épigraphie ancienne, Paris, 1856, p. 1-31; Pitra: IXΘΥΣ sive de pisee allegorico et symbolico, Spicilegium Solesmense, III, p. 499 sq.

² Симеон Метафраст помилково вказав місто Ієраполь, що викликало сумнів у вчених щодо правдивості особи Св. Аверкія, бо в єпископських списках цього міста ймення Аверкія нема.

Вчені археологи Де Россі¹ та Дюшен², ознайомившись із цією епітафією, зараз же вказали на однаковість першої половини цього напису з початком епітафії в Житті Св. Аверкія в Симеона Метафраста, а другої половини (крім дати)— з її кінцем. Різниця була в імені (Олександр), що явно порушувало метрику віршу. Але відкриття не спинилось на цьому. За два роки, р. 1883-го В. Рамзай знову знайшов за дві милі від того ж Ієрополя Фригійського, біля гарячих джерел (що згадуються в Житті), уламок надгробка з епітафією Св. Аверкія, і тим остаточно порішив суперечки про її оригінальність³, а також і про правдивість життя самого Аверкія, бо ці дані однакові зо свідченням Євсевія Кесарійського, що згадував про християнського пастиря, який жив на кінці II віку в місцевостях Синадської Фригії, де знаходився Ієрополь, на ім'я Аверкій Маркелл⁴.

Подаємо повно текст епітафії Св. Аверкія (текст, що зберігся на камені, подаємо унціалом. Див. мал. 13 і 14):

Ἐκλεκτῆς πόλεως ὁ πολεί-
της τοῦτ' ἐποίησα
ζῶν ἐν ἔγω καιρῷ
σώματος ἔνθα θέσιν
οὕνομ' Ἀβέρκιος ὡν ὁ
μαθητῆς ποιμένος ἀγνοῦ
ὅς βόσκει προβάτων ἀγέλας
ὄρεσιν πεδίοις τε
ὀφθαλμοῦς ὅς ἔχει μεγάλους
πάντη καθορῶντας
οὗτος γάρ μ' ἐδίδαξε
(τὰ ζωῆς) γράμματα πιστὰ

„Горожанин вибраного міста, я за життя зробив це для того, щоб свого часу мати тут покоїще своєму тілу. Моє ім'я Аверкій, я учень пастиря чистого, що пасе отари овець на горах та долах, що має великі очі, які бачать усюди; він навчив мене правдивого Писання (життя); він посилав мене до Риму, щоб поглянути на царське місто й побачити царицю, зодягну на золоту оде-

¹ De Rossi, Bullett. crist., IV, 1, 1882, p. 77.

² Duchesne, Bullett. critique, 1882, 15 août; p. 135, 136.

³ Уламок став власністю Турецького Уряду. Згодом султан подавав його папі Льву XIII, з приводу ювілею його священнослуження. Напис цей виданий у факсимілі в таких виданнях: Römische Quartalschrift für christliche Alterthumskunde und für Kirchengeschichte, 1894, 329; De Rossi: Inscriptiones christianaе, t. II, 1, p. XVII; Marucchi: Nuovo bullettino di archeologia cristiana, I, 1895, p. 22.

⁴ Н. Е., V, 16; Nic. Call., IV, 23.

ΕΙΞ ΡΩΜΗΝ ὃς ἔπεμψεν
 ΕΜΕΝΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ἀθρήσαι
 ΚΑΙΒΑΣΙΛΙΞΣΑΝ ἰδεῖν χρυσοσό-
 ΤΟΛΟΝ ΧΡΥσοπέδιλον
 ΛΑΟΝΔΕΙΔΟΝ ἔχει λαμπράν
 ΣΦΡΑΓΕΙΔΑΝΕ χοντα
 ΚΑΙΣΥΡΙΗΣΠΕδον εἶδα
 ΚΑΙΑΣΤΕΑ ΠΑΝτα Νίσιβιν
 ΕΥΦΡΑΤΗΝΔΙΑβάς πάν-
 ΤΗΔΕΣΧΟΝΣΥΝΟ μίλους
 ΠΑΥΛΟΝΕΧΟΝΕΠΟ
 ΠΙΣΤΙΣ πάντη δέ προῆγε
 ΚΑΙΠΑΡΗΘΗΚΕ τροφήν
 ΠΑΝΤΗΙΧΘΥΝΑ πό πηγῆς
 ΠΑΝΜΕΓΕΘΗΚΑΘαρὸν ὄν
 ΕΔΡΑΞΑΤΟ ΠΑΡΘενος ἀγνή
 ΚΑΙΤΟΥΤΟΝΕΠΕΔωκε φί-
 ΛΟΙΣΕΣΘίειν διὰ παντός
 οἶνον χρηστὸν ἔχουσα
 κέρασμα διδοῦσα μετ' ἄρτου.
 Ταῦτα παρεστῶς εἶπον
 Ἀβέρκιος ὡδε γραφῆναι
 ἑβδομηκοστὸν ἔτος καὶ
 δεύτερον ἡγὸν ἀληθῶς
 ταῦθ' ὁ νοῶν εὐξαιτο ὑπὲρ
 Ἀβερκίου πᾶς ὁ συνωδός
 οὐ μέντοι τύμβω τις ἐμῶ
 ἕτερόν τινα θῆσει
 εἰ δ' οὖν Ῥωμαίων ταμείω
 θῆσει δισχίλια χρυσᾶ
 καὶ χρηστῆ πατρίδι Ἱερο-
 πόλει χίλια χρυσᾶ.

жу та в золоте обув'я. Там ба-
 чив я народ, що має світлу
 печатку; бачив рівнину Сирії
 й усі міста, Низивію, перей-
 шовши Євфрат; і скрізь були
 в мене супутники; маючи...
 Павла, віра скрізь керувала
 і скрізь давала на споживу
 всевелику й чисту ΙΧΘΥΝ, від
 джерела, яку захопила непо-
 рочна діва й давала її в спо-
 живу постійно друзям; у неї є
 прекрасне вино, і вона дає
 змішання (води й вина) разом
 із хлібом. Це я, Аверкій, ска-
 зав написати в моїй прияв-
 ності, я поправді пережив сім-
 десят другий рік.

Думаючи про це, нехай кож-
 ний однодумець молиться за
 Аверкія.

Нехай ніхто не кладе в мою
 могилу кого іншого; а коли
 хто це зробить, той внесе
 до Римського скарбу дві тися-
 чі золотих і милій отчизні
 Ієрополеві тисячу золотих“.

В цій епитафії передовсім треба звернути увагу на те,
 що Св. Аверкієм „віра скрізь керувала і скрізь давала на
 споживу всевелику й чисту ΙΧΘΥΝ“, цебто Тіло Христове,

а далі пояснюється, яке саме Тіло, а власне—Тіло Христове й Кров Його під видом хліба й змішання вина з водою (*κέρασμα*), що, як я вже не раз казав, складало конечну приналежність кожної Евхаристичної Трапези, й тепер складає.

Звичайно, з опублікуванням відкриття суперечки в учнім світі не затихли, але спалахнули ще більше,—знайшлися вчені, що запекло відкидали християнське походження епітафії, як, напр., Д-р Гергард Фікер (G. Ficker)¹, що оголосив Св. Аверкія мистом (жерцем) Аттиса й Цибели, або знаменитий Адольф Гарнак (Harnack)², що бачив у Св. Аверкії прихильника погансько-гностичного товариства, А. Дитерихс³ і ін. Не буду подавати цілої полеміки, що спалахнула була круг цього питання. Скажу тільки, що докладне спростовання на гіперкритику Фікера й Гарнака подали: Де Россі⁴, Дюшен⁵, Вільперт⁶, Кауфман⁷ і ін., що повстали проти „абсурдних і парадоксальних тез“ вищезгаданих критиків⁸.

Другий епіграфічний пам'ятник, що згадує про ΙΧΘΥΣ, а значенням і цікавістю не вступає епітафії Св. Аверкія, це не менш відома епітафія Пекторія. Як і перша епітафія, знайдена вона в першій половині XIX-го віку, — в 1839-м році, але не в Азії, а в Галлії, в м. Отені (Autun) на давнім християнським кладовищі, що відоме під назвою Saint Pierre-l'Estrier. Це кладовище християнської громади, що вдавнину була зв'язана з Ліонською Церквою, і сучасне епітафії Св. Аверкія.

Невелика мармурова плита знайдена розбитою на 6 кавалків, але, на щастя, напис зберігся (Див. мал. 15). Він такого змісту:

ΙΧΘΥΣ Ο[ὁ] βραβύσιος θε[ο]ῦ ΙΟΝ ΓΕΝΟΣ, ΗΤΟΡΙ ΣΕΜΝΩ
ΧΡΙΣΤΕ, ΛΑΒΩ[ν] π[η]ρ[ρ]ῆ]Ν ΑΜΒΡΟΤΟΝ ΕΝ ΒΡΟΤΕΟΙΣ
ΘΕΣΠΕΣΙΩΝ ΥΔΑΤ[ω]Ν. ΤΗΝ ΣΗΝ, ΦΙΑΕ, ΘΑΛΠΕΟ ΨΥΧ[ῆ]ν
ΥΔΑΣΙ ΑΕΝΑΟΙΣ ΠΛΟΥΤΟΔΟΤΟΥ ΣΟΦΗΝΣ.
ΣΩΤΗΡΟΣ ΑΓΙΩΝ ΜΕΛΗΠΙΔΕΑ ΛΑΜΒΑΝ[ε βρώσιν]
ΕΣΘΙΕ ΠΙΝΑΩΝ, ΙΧΘΥΝ ΕΧΩΝ ΠΑΛΑΜΑΙΣ.
ΙΧΘΥΙ ΧΟ[ρταζ'] ΑΡΑ, ΛΙΑΛΙΩ, ΔΕΣΠΟΤΑ ΣΩΤΕΡ.
ΕΥ ΕΥΔΟΙ Μ[η]ΤΗΡ, ΣΕ ΑΙΤΑΖΟΜΕ, ΦΩΣ ΤΟ ΘΑΝΟΝΤΩΝ.
ΑΣΧΑΝΔΙΕ [π[ό]τ]ΕΡ, ΤΩΜΩ ΚΕ[χα]ΡΙΣΜΕΝΕ ΘΥΜΩ

¹ G. Ficker: Der heidnische Charakter der Abercius-Inschrift, „Sitzungsber. d. Akad. d. Wissenschaft, phil.-hist. Klasse“, Berlin 1894, 87-112, 213.

² A. Harnack: Zur Abercius-Inschrift, „Texte und Untersuchungen zur Geschichte altchr. Literatur“, B, XII (1895), Heft 4, s. 28.

³ A. Dieterichs: Die Grabinschrift des Aberkios, Leipzig, 1896.

⁴ I. „Buletino“..., 1894, 68.

⁵ L. Duchesne, в „Mélanges d'archéologie et d'histoire“, Rome, 1895, p. 155 sq.

⁶ I. Wilpert: Fractio Panis..., Freib. i. B., 1895.

⁷ I. „Katholik“, 1897, I; див. його ж: „Handbuch der altchr. Epigraphik“, Fr. i. B., 1917, s. 169-178.

⁸ Бібліографія в Cabrol'a, D. A. C., I, col. 85.

ΣΤΗΝ Μ[ητρὶ γλυκερῇ καὶ ἀδελφει]ΟΙΣΙΝ ΕΜΟΙΣΙΝ,
 [χθῆος εἰρήνῃ σέο] ΜΝΗΣΕΟ ΠΕΚΤΟΡΙΟΥ.

„ΙΧΘΥΟΣ небесної божественне народження, май святе серце, отримавши безсмертне в смертних джерело божественних вод; зогрівай же, друже, свою душу вічно пливучими водами, що подають багатство мудрости.

Прийми медяно-солодку споживу Спасителя святих, споживай, голодаючи, і тримай у руках ΙΧΘΥΝ. Нагодуй же ΙΧΘΥΙ, молю Тебе, Владико, Спасителю. Нехай спочиває добре мати, прошу тебе, світло померлих. Аскандію, батьку милий моєму духові, з солодкою матір'ю й моїми братами, в спокої ΙΧΘΥΟΣ, згадай про свого Пекторія“.

Дати ця епітафія не має, але за зовнішніми й внутрішніми даними (стиль і дух змісту, форма букв і т. ін.) учені відносять її до часу Св. Іриней¹, на час його боротьби з єретиками, що відкидали воскресення з мертвих.

Тут треба звернути увагу на частоту слова ΙΧΘΥΣ, що згадуються в тексті; перші п'ять віршів мають навіть акростих ΙΧΘΥΣ, а зміст їхній—похвала Христові під символом риби. А вираз: „прийми медяно-солодку споживу Спасителя Святих, споживай, голодаючи, й тримай у руках ΙΧΘΥΝ“ просто вказують на Св. Евхаристію. Вираз ΙΧΘΥΣ розуміється тут і як Ісус Христос, і як Тіло Христове, — Св. Евхаристія, основа будучого воскресення з мертвих.

Здавалося б, що каміння мусіло б бути німе. Але, в цім випадку, й воно заговорило на славу Св. Церкви й її науки, відкриваючи незміренні глибини багатств давньої традиції. Чи це не виповнення Христових слів: „Кажу вам, що, коли вони замовкнуть, то каміння заголосить“ (Луки 19, 40).

Митрополит Діонисій.

УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРА.

3. Християнсько - старокнязівська доба.

З часів християнської доби дійшло до нас уже більше пам'ятників, і головним чином—із церковного будівництва, хоч існували будівлі й цивільного характеру (міста, палати), що до наших днів майже не дійшли й навіть усякі згадки про них загублені. Перші християнські храми в Укра-

¹ J. P. Pitra, в „Spicilegium Solesmense“, I, Paris, 1852, 554 sq.; Garucci, в „Mélanges d'épigraphie chrétienne“, Paris, 1856, 32sq.; Kirchhoff: Corpus Inscriptionum Graecorum, IV, 582; De Rossi: De christianis monumentis ΙΧΘΥΝ exhibentibus, Spicilegium Solesmense, III, Paris, 1855; Klafmann: Handbuch der chr. Epigr. 178; O. Pohl: Das Ichthysmonument von Autun, Berlin, 1880, присвячують цьому питанню багато уваги. Список літератури у C a b r o ' s, D. A. C., I, col. 3214 sq.

їні були дерев'яні, і їх зустрічаємо в Києві задовго до офіційного прийняття християнства. Дерев'яному будівництву сприяло й саме положення України, що в ті часи була вкрита густими лісами. З часом, як у Києві, так і по інших містах, будувались кам'яні церкви. Вже під 882 р. згадується в Іпатієвому Літопису церква Св. Миколи в Києві, що її поставила кн. Ольга на могилі Аскольда. Ольга мала збудувати також монастирську церкву Св. Софії. В договорі Ігоря з греками 944-го року згадується церква Св. Іллі в Києві на Подолі й т. інш.

З моментом офіційного прийняття християнства за князя Володимира Великого в 988 році (а властиво—990 р.), починається справжній розцвіт церковної архітектури в Україні. Будівництво церков збільшується з року на рік, і доходить свого апогея за кн. Ярослава Мудрого. Будували церкви переважно українські князі та бояри, будували за візантійськими зразками, бо їм дуже подобалась візантійська розкіш форм і красок, і вони пильнували все те пересадити на український ґрунт у цілях навіть державно-політичних. Як інтенсивно провадилось будівництво, свідчать про те історичні звістки про близько 80 назов окремих церков за старокнязівської доби до Татарського Погрому, причому в самому Києві було 20 мурованих церков, не рахуючи дерев'яних, що дуже швидко росли при кожній нагоді, й нараховували їх сотнями¹. Літописець свідчить, що Володимир Великий, прийнявши християнство, звелів „рубити“ й „ставити“ церкви скрізь, де стояли до того ідоли.

Крім Києва, було вісім мурованих церков у Чернігові, і щонайменше по одній церкві в таких містах, як: Овруч, Переяслав, Білгород, Канів, Володимир-Волинський, Новгород-Сіверський, Холм, Кам'янець (на Підляшші), Турів, Бересть, Острів, Люблин, Галич, Перемишль тощо.

Важніші й найкращі церкви, що повстали в Києві й дійшли до наших днів, були: 1. Десятинна церква з 986—998 р. (за кн. Володимира Великого)². 2. Софіївська катедрa з 1017 р. (за кн. Ярослава Мудрого). 3. Золоті Ворота, що складались із двох грубих стін, завдовжки близько 16 метрів, перекритих луковим склепінням, а над ними церква Благовіщення Св. Богородиці з року 1037 (за кн. Ярослава Мудрого)³. 4. Монастирі Св. Юрія з 1037 р. та Ірини з 1037—1051 р. (за кн. Ярослава Мудрого). 5. Київ-Печерський ма-

¹ Дітмар, Єпископ Мерзебурський 1018 р. нараховує їх 400, саксонець Адам Бременський—300, а наш літописець—700.

² Першою церквою, що збудував Володимир Великий у Києві, була дерев'яна церква Св. Василя, але нічого докладного про неї не знаємо.

³ Грубість кожної стіни Золотих Воріт досягала 1 мтр., а висота коло 10 мтр.; проїзд поміж мурами до 7 метрів.

настир з року 1073 (за кн. Ізяслава). 6. Михайлівський монастир¹ з року 1093—1113 (за кн. Святополка — Михайла Ізяславича). 7. Кирилівський монастир коло р. 1140 (за кн. Всеволода II Ольговича). 8. Троїцька церква над Головною брамою Києво-Печерської Лаври з 1106 р. (збудував Чернігівський князь Микола Давидович Святоша). 9. Михайлівська церква Видубецького монастиря з р. 1088 (за князя Всеволода Ярославича). 10. Успенський Собор на Подолі з року 1131—1132. 11. Трьохсвятительська церква з 1184 р. (за кн. Святослава Всеволодовича). 12. Церкви: Спаса на Берестові з XI-XII ст., на Щекавиці з XII ст. й на Кудрявці з XII ст. та інші. Жодна з цих церков не дійшла до нас у повній своїй цілості, за винятком почасти Софійської катедри та почасти Михайлівського й Кирилівського монастирів, що збереглися від цілковитого знищення.

Із восьми Чернігівських церков збереглися до нас п'ять. Це: 1. Спасопреображенська катедрa з першої пол. XI ст. (заклав Мстислав Сміливий, що † 1034). 2. Успенська церква Єлецького монастиря з р. 1060 (фундація кн. Святослава). 3. Церква Іллінського монастиря з року 1072. 4. Борисоглібський Собор з р. 1120—1123 (збудував Давид Святославович), та 5. П'ятницька церква з кінця XII ст.

Усі вищезгадані церкви, як Київські так і Чернігівські, втратили тепер свій первісний вигляд через кількаразову їх руйнацію та перебудову пізніших часів за Митр. Петра Могили й Ясинського, за гетьмана Мазепи та інш.².

З будов поза Києвом та Черніговом, що в стильовому відношенні й будівельною технікою становлять одну цілість з Київськими й Чернігівськими церквами, збереглися рештки церкви Св. Юрія в Каневі 1144 р., Церква Св. Андрія в Білгородці з 1197 р., церква в Переяславі з XII ст., церква в Василькові з XII ст., Церква Св. Михайла в Острі з XII ст. й інш.

Огляд української архітектури християнсько-старокнязівської доби, для ліпшої її характеристики, ділимо на: а) Будівництво Києво-Чернігівське X-XII ст. і б) Будівництво Галицько-Волинське XII-XIII ст.

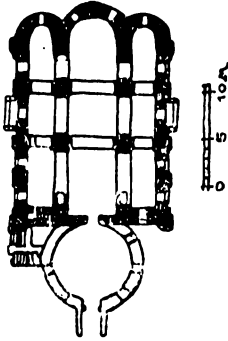
а) Будівництво Києво-Чернігівське (X-XII ст.).

Плани, конструкції й архітектурні форми церков. Переглядаючи архітектурні пам'ятки Києва й Чернігова старокнязівсько-домонгольської доби (X-XII ст.), бачимо,

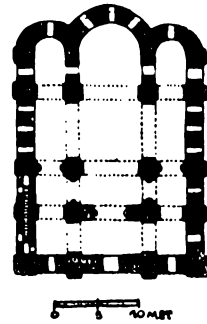
¹ Цінний цей пам'ятник совітська влада тепер розбирає.

² Докладний історичний опис будови чи перебудови кожної з тих церков подам пізніш окремо.

що всі вони носять на собі великі впливи візантійського стилю, що прийшов до нас нарівні з християнством як безпосередньо з Візантії, так і посередньо від спадкоємців тієї культури: Арменії, Грузії та Болгарії. Характеристичним типом українсько-візантійської церковної архітектури є з'єднання центральної будівлі (круглої чи многокутної) з базилікою; поземний план такої будівлі (в звичайних церквах) має в середині форму рівнораменного грецького хреста, а назовні (в загальній масі) форму трохи видовженого в напрямі від сходу на захід прямокутника (зближеного до квадрату; див. мал. 5). Середина Церкви ділиться на три подовжні нави (кораблі), з них середня ширша й вища, а бічні вужчі й часто поверхові (з хорами). Кожна подовжна нава закінчується зо сходу півкруглим чи гранчастим закапелком (апсидою); між тими трьома апсидами середня також більша й видається трохи наперед. У тих закапелках містилися вів-

5. План трьохнавної Св. Успінської Церкви в Києві на Подолі з 1131-1132 р., з трьома поперечними навами.

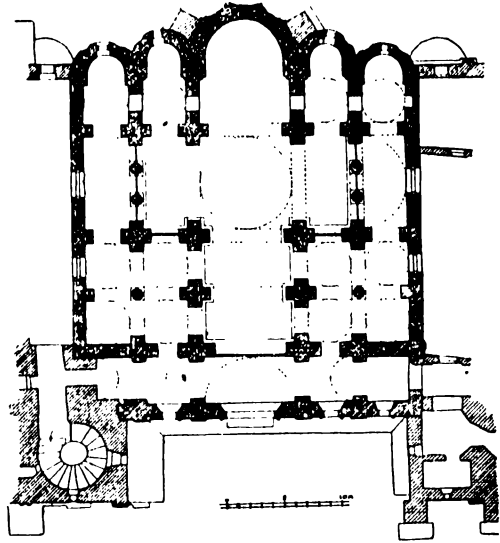
6. План трьохнавної Св. Кирилівської Церкви в Києві з 1140 р., з чотирма поперечними навами.

тарі. Всі три подовжні нави перетинаються трьома чи чотирьома поперечними навами, з них середня (трансепт) в більшості такої ширини й висоти, як середня подовжня нава (див. мал. 6). Від такого поділу середини храму повстає дві чи три парі великих стовпів (т. зв. пілони), що лучаться між собою та з зовнішніми мурами півкруглими арками (луками). В центрі церкви, де головна нава перетинається з трансептом, на чотирьох середніх так зв. „основних“ стовпах і луках, що творять квадратну підставу, підноситься круглий чи гранчастий підбанник, а на нім—баня. Кути між арками при переході від квадрату до підбанника заповнені сферичними поверхнями, так зв. клинами межилучниками в формі, подібній до надутого паруса. Середня нава й трансепт перекриваються жолобковим склепінням. Очевидьки, що внутрішня, а почасти й зовнішня центральність кожної церкви при тому зберігається. В більших церквах середина

ділиться на п'ять подовжніх нав із п'ятьома апсидами зо сходу, при трьох чи чотирьох поперечних навах. Навколо середньої бані по кутах ставляться менші бані, що тримаються на відповідній системі стовпів та луків, як, наприклад, у Київському Софіївському Соборі, що мав, крім головної бані, ще дванадцять бань інших і п'ять півбань над кожною апсидою ¹ (див. мал. 7). Маленькі церковці будувались однонавні в формі невеликого видовженого прямокутника з однією апсидою зо сходу, як, напр., церква Св. Іллі в Чернігові, церква в Переяславі й інші. Відповідно до числа й розположення стовпів у середині церков на зовнішніх стінах виступають пілястри, з'єднані між собою вгорі теж луками. Такі самі пілястри були й зовні на причілках, що відповіда-

ли внутрішнім стовпам будови, а часами зовні на вівтарних закапелках. Замість пілястрів робилися також півколони з капітелями, як це, напр., було в церкві на Щекавиці в Києві (що вказує на романські впливи). Тягар головної бані й підбанника передається на чотирі „основні“ стовпи, які в свою чергу передають частину того тягару при допомозі бокових арок на бокові стовпи або на стіни, що зміцнені в тих містах зовнішніми, а то й

внутрішніми пілястрами. Стовпи, арки й пілястри становлять, таким чином, якби скелет будови. Пілястри й півколони, крім свого декоративного призначення—оживляти й поділяти площі, — служили одночасно, як бачимо, підпорами

7. План п'ятинавного Собору Св. Софії в Києві з 1017 р. з чотирьома поперечними навами й нартексом (другий ярус).

¹ Первісна будова Софіївського собору була п'ятинавна з 5-ма апсидами на сході, з них середня значно ширша й висунена на схід. Поперечних нав було 4, а з заходу ще нартекс (притвор), що первісно був опасником. Стовпів (пілони) у середині церква мала 12. По реставрації й перебудові в кінці XVII та початку XVIII ст. Собор став 9-ти навним, з 9-ма апсидами на сході, 19 банями та 24 стовпами у середині.

(контрфорсами) цілої будови. Таке саме конструктивне значення підпор мали й апсиди.

Вікон робили чимало як у підбаннику, так і в долішніх частинах храму; були вони вузькі, але досить високі, півкруглі вгорі з характеристичним обрамуванням у формі одна в одну вложених ніш; вони давали багато світла, так що церква виглядала в середині веселою й привітливою. Церкви вінчалися звичайно однією, п'ятьома або дев'ятьома банями. Бані й підбанники були переважно гранчасті (12-ти й 16-тикутні), але часом робились округлі або еліптичні. Загальні маси в церквах так розподілялись, щоб зовнішній вигляд будови був завжди підпорядкований внутрішнім просторовим формам, згідно з чим зовнішні стіни відповідали внутрішньому заложенню будови, як також внутрішнім формам будови відповідала форма накриття даху й бань назовні.

Архітектурні форми в загальних рисах мали тоді однорідний стильовий характер, хоч у подробицях вони були досить різноманітні, і перенесена на український ґрунт візантійська форма не залишилась у одному зразку, а навпаки—помічається постійна її еволюція. Так, наприклад, трьохнавна Десятинна церква в Києві (X ст.) побудована за східно-візантійськими зразками VI й VII століття (Херсонесу, Кавказу й Малої Азії), що в своєму заложенні наближувалась до типу базилічних церков, а з плану її фундаментів (дійшли до наших днів) не видно, щоб центральна частина храму творила підставу для центральної бані (може й не було центральної бані). Натомість трьохнавна Спасо-преображенська катедра в Чернігові (з першої половини XI ст.) побудована вже на зразках, подібних до типу „Великої Базиліки“ Василя I з виразними ознаками центральності плану й просторового об'єму із центральною банею на горі, з квадратним планом (незалежно від апсид і притвору), з хрищатим заложенням у середині храму та досить висунутими апсидами на схід (центр кривизни середньої апсиди видається наперед) і таке інш. Подібні плани були майже в усіх трьохнавних церквах до другої половини XI ст., що в загальних масах завжди наближались до квадрату й мали три поперечних наві; як де й була четверта з заходу, то вона правила за нартекс. Але від другої половини XI ст. і в XII ст. плани трьохнавних церков видовжуються зо сходу на захід, переважно коштом добудови четвертої поперечної нави й відповідно тому в середині церков з'являється шість стовпів-пілонів замість чотирьох. Апсида ж будуються менш виступаючі, особливо в кінці XII ст. Такі видовжені плани втрачають ясність центральності будов, і тим вони наближаються більш до західних базилік, що вказує на романські впливи.

В Чернігівській катедрі Спаса новиною в порівнянні з візантійським прототипом знаходимо стовпи замість колон, що потягло за собою деякі зміни технічно-конструктивні. Крім того, в Чернігівських церквах деякі декоративні подробиці виявляють уже романський характер, особливо в П'ятиницькій церкві, де бачимо романський фриз із звішених півстовпчиків, опертих на консолях, що обрамовують верхню половину апсид. В Успенській церкві замість пілястрів уживано півколони, а під карунками (гзимсами) романський аркатурний фриз; в Борисо-Глібській церкві знайдено одну в своєму роді головку (капітель) від півколони, прикрашену плетінкою романського стилю (див. мал 8). Вплив західного романського стилю відбилися також у вікнах Золотої Брами в Києві (з рисунку 1651 р.), на чолових (фасадових) пілястрах, що заступлено півколоннами, як, наприклад, у Київських церквах: на Щекавиці, на Кудрявці (невідомої назви), Трьохсвятительська та інш. церквах, на системі бань із західного причілку в Київській Софії та в Чернігівському Спасі і т. інш.

Прикраси. Будови старокнязівсько - домонгольської доби Глібської Церкви в Чернігові з мали мінімум декоративно - архітектурних прикрас, і були вони тільки там, де того вимагав логічний зміст окремих конструктивних частин будови. В середині церкви пілони та колони були прості й без прикрас, часами мармурові. Головки (капітелі) колон уявляли собою перехід від округлої форми до квадрату, що ним колони кінчалися в верхній частині, а на цьому була квадратова плита; прикрашувались ті головки пласкорізними рівнораменними хрестами й рослинним орнаментом (часто листками аканту). Для декорації зовнішніх стін у Києво-Чернігівських будівлях різьби майже не вживали. Грані підбанників назовні нерідко прикрашувались тонкими півколонками з головками, що одночасно мали й чисто конструктивне значення. Карунки (гзимси) були з тесаного каменю, шиферні, а то й мармурові (Соф. собор) дуже простого профілю й мало виступали від стін. Часами оздоблювано церкви пласкорізьбами, різбленими з шиферного каменю, або мармуру, при чому, згідно з канонами Східної Церкви, оминали фігуральності й обмежувались чистою орнаментикою. В багатших церквах стіни викладали такими (вищезгаданими) пласкорізними плитами або кольоровими мармуровими інкрустаціями; з них на долівці

8. Капітель із півколони Борисо-Глібської Церкви в Чернігові з 1120-1123 р. зо слідами романського впливу.

творено цілі килимові композиції. В бідніших церквах цю функцію виконували полив'яні плитки. При розкопках Деся-

9. При розкопках Десятинної Церкви знайдено полив'яну плитку з таким тризубом.

тинної церкви між іншим знайдено плитки з знаками, що відомі з монет Володимира Великого. Знак цей став за роду відзнаку Київських князів, а за наших часів його прийнято офіційним гербом Української Народньої Республіки (див. мал. 9). Однак із прикрас найбільше розповсюджене було мальовило, цебто фрески (мальовило по свіжому тинку) й мозаїка. Рештки мозаїки збереглися до наших часів у Софійському соборі й Михайлівському монастирі, а фрески — в Кирилівському монастирі та Софіївському соборі. (Далі буде).

Інж. Оп. Нестеренко.

Варшава.

ЛІТЕРАТУРА З УКРАЇНСЬКОГО ПЛАСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА ЗА РОКИ 1932—1934.

Останні три роки, що принесли в розвитку українського видавничого руху значні зміни,—у зв'язку з видавничою кризою та через відомі події на східньо-українських землях,—примушують нас трохи змінити характер і обсяг нашого бібліографічного огляду. Припинення цілого ряду видань Української Академії Наук, зокрема її Історичної Секції, далі—сильне обмеження видань Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові й різних музеїв та дослідчих установ, закриття часописів „Україна“, „Бібліологічні Вісті“ та ін.,—усе це принесло велику руїну дослідчій над українським мистецтвом праці, спричинилося до розпорошення наукових сил і значного зменшення більших і поважніших студій над старими пам'ятками мистецтва. Правда, помітне певне збільшення менших статей по часописах, та, на жаль, меншого значення й вартості. Значне оживлення, за останні два роки, можна завважити в галузі сучасного мистецтва, зокрема малярства, але й тут „надвишка“ припадає головно на менші журнальні й особливо газетні статті.

Само собою, що, за браком місця, в цьому огляді не можуть бути занотовані всі часописні статті, а тому обмежуємось тільки окремими виданнями з українського мистецтва та більшими й важнішими працями по збірниках і часописах.

За окремими галузями мистецтва найбільше праць припадає, як це було й за попередніх років, малярству й архітектурі, досить також із графіки й ужиткового мистецтва, тоді як значне зменшення помітне в теорії мистецтва й почасти народнього (селянського) мистецтва. Останнє головню через припинення цілого ряду видань у Харкові й Києві.

З окремих видавництв не можна відмітити буквально жодного видавництва, що спеціально займалося б виданням праць із історії українського мистецтва. Правда, 1932-го року вийшло ще кілька видань ВУАН, але це були останні видання Академії, що додруковувались іще з перед 1930 року. Видання, присвячені модерному українському мистецтву, виходили майже виключно заходами мистецьких товариств, і то заходами, що коштували величезних зусиль і безкорисної, відданої праці. В цьому розумінні треба передовсім відмітити „Асоціацію незалежних українських мистців“ (АНУМ) у Львові. Коли ж згадаємо такі великі видавництва, як ДВУ і „Рух“ у Харкові, що до 1930 р. видали силу цінних видань з українського мистецтва, то тепер там майже нічого не появилось, не рахуючи кількох видань, що „додруковувались“ ще з „добрих старих часів“ 1927-1930 р.р. Супроти такої повної дезорганізованости мистецтвознавчої праці, особливо в галузі дослідження старого мистецтва, не дивно, що чимраз більше здибаємо праць про українські пам'ятки в чужих виданнях, зокрема польських, російських, німецьких, чеських. Тут зустрічаємо не тільки розвідки чужинців, але й наших дослідників, що „не мають де подіти“ своїх праць. Коли б таке співробітництво по чужих виданнях мало характер інформації чужинців про нашу культуру й наші досягнення, то було б, розуміється, дуже вітано. Але, на жаль, трапляються випадки, що, з переходом на іншу мову, українські автори втрачають своє обличчя, здають свої позиції, й замість спричинитися до піднесення й ваги української науки, збільшують лави... чужих сил.

Оцей бібліографічний огляд робимо за міжнародньою системою мистецтвознавства (Jelinek - Fröhlich), поділяючи всі праці за окремими галузями мистецтва. Крім праць за 1932-1934 р.р., занотовуємо також ті старші видання, що з якихнебудь причин не ввійшли в попередні бібліографічні огляди автора цих рядків. Таким чином хочемо досягнути повноти й постійної тяглости в бібліографічній праці.

Бібліографія, часописи. Загальний бібліографічний огляд за роки 1929-1931 належить В. Січинському, і був

опублікований у часопису „Мистецтво“, Львів, 1932, ч. II-III, ст. 66-68. Крім того, спеціальні огляди опубліковані в „Записках Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН“, т. I, Київ, 1931, а саме: О. Новицького: Здобутки українського мистецтвознавства за 10 років (тільки Рад. України); М. Новицької про літературу з ткацтва, і М. Щепотьєвої про українські килими. З російських оглядів, що відносяться також до української археології, згадаємо статті О. Магнуса й А. Тюменева в „Сообщения ГАИМК“, Ленінград, ч. 8 і 9-10.

З окремих збірників особливо багато цінних праць із старого українського мистецтва вміщено в „Записках Всеукраїнського Археологічного Комітету ВУАН“, що вийшли фактично в 1932 році, розміром 360 сторінок 8^о, і зразу ж були заборонені для продажу. З чужих періодичних видань, що дали по кілька праць із українських памяток, відмітимо Ленінградські: „Готский Сборник“ за 1932 р., „Сообщения ГАИМК“, „Biuletyn Naukowy“ і „Biuletyn polsko-ukraiński“ в Варшаві.

З українських мистецьких часописів і збірників, що були присвячені головно модерному мистецтву, за 1932-1933 р. виходив великий часопис „Мистецтво“, орган АНУМ у Львові, мистецький збірник „Карби“ гуртка „Руб“ і збірник „Екслібріс“ АНУМ,—усі в Львові. Останнє видання „Екслібрісу“, що друковане на картоні та має 90 репродукцій, представляє найвидатніше явище з українських бібліофільських видань останніх років.

Нарешті з періодичних видань загального змісту найбільше присвячували місця українському пластичному мистецтву львівські часописи: „Життя й Знання“, „Назустріч“, „Нова Хата“, „Діло“, „Новий Час“, „Літопис Червоної Каліни“, „Неділя“.

Старим пам'ятникам присвячувала свої сторінки майже одинока „Богословія“ у Львові й почасти „Життя й Знання“ та „Літопис Ч. К.“.

Натомість у часописах „Червоний Шлях“, „Життя й Революція“ (пізніш закрита) і „Критика“ (згодом „За Лен.-маркс. Критику“) за останні роки зустрічаються статті з мистецтва, як велика рідкість.

Теорія мистецтва, мистецька освіта й виховання. Цей розділ за попередні роки був заповнений значною кількістю окремих видань і статей, головно марксистського напрямку. Та після 1930 р. в Україні почалася нагінка на цих українських мистецтвознавців, закидаючи їм різні „ухили“ й „націоналістичний“ світогляд. Але пізніш і ті, що виступали в ролі суддів, також попали в „немилість“ Москви, й тепер настала повна мовчанка... Це, одначе, не перешкоджає російським мистецтвознавцям у Ленінграді й Мо-

скві не тільки не притримуватися т. зв. марксистської ідеології, але навіть повернутися в своїх писаннях до застарілих метод, що були знані ще перед 20-30 роками... за царських часів. Не далеко від того стоїть переклад праці Р. Кутепова: Нові течії в малярстві (Харків, 1931, ст. 204), що вказує на відсталість від сучасного темпу життя Європи. Поза тим можемо занотувати заледве кілька менших статей у згаданих вище часописах: „Карби“ (про національне мистецтво), „Мистецтво“, „Новий Час“ (статті М. Островерхи: „За національне мистецтво“, ч. 59-62). Нарешті серія статей М. Голубця: Мистецтво й критика в нас („Неділя“, Львів 1933, ч. 6-11).

Загальні історичні огляди. Тут треба зазначити передовсім загальний огляд українського мистецтва в „Українській Загальній Енциклопедії“ (Львів—Коломия, 1934, т. III, ст. 436-482). Це перший друкований огляд історії українського мистецтва від найдавніших часів до наших днів у всіх галузях мистецтва. Він займає 46 шпальт петиту, має 72 рисунки в тексті і 10 таблиць ілюстрацій. Поділений на розділи: Архітектура мурована й дерев'яна, різьба, малярство, графіка й граверство, ужиткове мистецтво й література предмету. Інтересною спробою подати історичний огляд українського мистецтва є стаття др. W. Born - a: *Ukrainische Kunst* („Der Wiener Kunstwanderer“, Відень 1933, №11-12). Почасті торкається нашого мистецтва більша праця др. В. Залозецького: Церковне мистецтво. I. Огляд історії старохристиянського мистецтва (Львів 1934, ст. 112 + XII табл. ілюстр. + 2 кольор. табл.). Як і в усіх „старозавітних“ підручниках історії російського мистецтва, так і тепер у російських авторів можемо знайти українські пам'ятки мистецтва під назвою „російських“. Наприклад, Н. П. Сычев: *Искусство Средневековой Руси* (История искусств всех времен и народов, в. 1-6), Ленінград.

Архітектура. Приємною несподіванкою є окремий огляд української архітектури в величезній архітектурній енциклопедії „Wasmuths Lexikon der Baukunst“ (Berlin, 1932, т. IV, ст. 582-585). Цей огляд належить нашому визначному мистецтвознавцеві др. В. Залозецькому, і має назву: „Ukrainische (altruthenische, ruthenische) Baukunst“. На жаль, архітектура старокнязівської доби тут виключена й приділена до „Russische Baukunst“. Чимало матеріалів до біографії українських архітектів здибуємо в новому (другому) виданні словника S. Łoz - i: *Słownik architektów i budowniczych* (Warszawa). При тій нагоді пригадаємо, що імена всіх визначніших українських архітектів, і загалом усіх українських мистців, уміщені в „Українській Загальній Енциклопедії“.

Останні роки принесли значне зацікавлення красзнавством і туристикою. Наслідком того помітний зріст видань

провідників та описів міст, де автори спиняються на архітектурних пам'ятках. Окремим виданням вийшли дуже цінні „Історичні проходи по Львові“ І. Крип'якевича (Львів, 1932, ст. 168, 8⁰ з ілюстр.), що перед тим друкувались у часопису „Життя й Знання“. М. Голубець дав цілу серію статей під заголовком: „Довкола Львова“ („Наш Прапор“, Львів, 1933, ч.ч.47-70). На Надніпрянщині вийшло кілька місцевих провідників, серед них відмітимо: „Старовинності Ізюмщини“ М. Сибільова. Згадаємо також альбом Володимирщини під гучним заголовком: „Українська Культура“, що викликав гостру критику мистецьких кол (Львів, 1932, ст. 8+8 табл. літографій, 4⁰). З систематичних оглядів міст з'явилася серія статей В. Січинського в „Житті й Знанні“ за р.р. 1933-1934 (Кам'янець-Подільський, Бардіїв, Полтава, Потилич, Крехів, Чернігів, Перемишль), далі стаття Я. Пастернака про Галич („Нов. Час“ 1934, ч. 137-9) і Херсонес („Життя й Знання“ 1932, ч. 4), І. Крип'якевича про Терехтемирів („Черв. Калина“, 1932, ч. 7-8), М. Голубця про Станиславів („Нов. Час“, 1934, ч. 140-143), Підгор'є („Неділя“, 1933 р.) і В. Городиловського про Пліснесько („Неділя“ 1933) та ін.

До архітектури старокнязівської доби мають певне відношення книжки російських авторів у німецькій мові: D. Ainalov: Geschichte d. russ. Monumentalkunst d. vormoskowitzischen Zeit (Berlin 1932); M. Alpatov und N. Brunov: Geschichte der altrussischen Kunst (Augsburg, 1932), також стаття М. Валіцького: Wschód i zachód w sztuce Rusi Czerwieńskiej („Pion“, Warszawa, 1934, № 9).

Найстаршій доби торкаються статті Н. Ренникова про Ескі-Кермені, Ф. Шміта про базиліку там само („Готський Сборник“, Ленінград, 1932, ст. 181 і 213). Спробу реконструкції Св. Софії в Києві дав О. Новицький у „Записках Всеукр. Арх. Коміт.“, т. I, ст. 247-57.

До монографічних праць, присвячених архітектурі XV-XVI і пізніших століть, відноситься окреме видання В. Січинського: Архітектура міста Бардієва (Львів, 1932, ст. 54, з 26 ілюстр.), де з'ясовані течії готики й ренесансу, що приходили до Галичини. До доби готики—стаття В. Залозецького: Gotische Baukunst in Osteuropa (Köln, 1932, ст. 12, мал. 4⁰). Певне відношення до пам'яток архітектури візантійського ренесансу української Буковини мають видання: P. Henry: Les églises de la Moldavie du Nord, à la fin du XVIe siècle (Paris, 1930) і L. Bréhier: L'art des églises de Boucovine aux XVe et XVIe siècles („Journal des Savants“, 1931, déc., ст. 433-440 і 1932, № 1, ст. 12-20).

До доби ренесансу відносяться такі розвідки й статті: В. Січинський: Вежа й дім Корнякта у Львові (Львів, 1932, ст. 20+VI табл. ілюстр., 8⁰). T. Mańkowski: Planu

dawnych zamków Halicza i Przemyśla („Biuletyn Nauk.“, Warszawa, 1934, № 4, ст. 288-292). W. K.: Studium pierwotnego założenia (1586 r.) i obwarowania (1630-35) miasta Brodów (там само, ст. 247-253). М. Голубець: Замок Острозських у Старім Селі („Наш Прапор“, Львів 1933, жовтень). E. Urbanowicz: Cerkiew w Niskieniczach na Wołyniu („Ziemia“, Warszawa, т. XVI, ст. 91-94). Нарешті відмітимо ще вичерпну монографічну розвідку проф. Z. B a t o w s k - о г о про голандського маляра Вестерфельта („Przegląd hist. sztuki“, Kraków, 1932, ч. 3-4, ст. 115-129), якому належать цінні архітектурні зарисовки Києва 1651 р.

До доби бароко й рококо XVII-XVIII ст. відноситься кілька більших праць. С. Таранушенко дав розвідку про дуже цікавий зразок цивільного будівництва—Лизогубівську кам'яницю в м. Седневі (Харків, 1932, ст. 52, з 19 ілюстр., 16^о). Т. Маїkowski випустив велику книжку про Lwowskie kościoły barokowe (Львів, 1932, ст. 152, з числен. ілюстр., 8^о). Z. Nogging дав цінний причинок про львівського архітекта Б. Меретіні („Prace hist. sztuki“, Kraków, 1932, т. V, з. II, ст. XXV-XXIX). В. Січинському належить велика монографія про найвидатнішу львівську будову XVIII ст.—знамениту катедру св. Юра: „Архітектура катедри св. Юра у Львові“. Книжка містить 138 сторінок із 44 ілюстраціями (докладні обміри, фотографії та ін. рисунки автора).

Не в приклад минулих років, дуже мало з'явилося розвідок про українське дерев'яне будівництво. Можемо занотувати тільки дві невеликі статті: В. Петров: З історії житла в Україні („Наукові Записки“, Київ, 1934, т. I, ст. 75-101); Ф. Коковський: Пам'ятки старовини на Лемківщині („Життя й Знання“, Львів, 1933, ч. 7-8). Певне відношення до українського дерев'яного будівництва має огляд „Будівництва“ в виданні „Wiedza o Polsce“ (т. III, ст. 230-241) і відомості про інвентаризацію й збірки народного будівництва в „Zakład architektury polskiej“ у Варшаві („Biuletyn Naukowy“, Warszawa 1932, ч. 1; 1933, ч. 1).

Дивно вражає, що про архітектуру новіших часів і сучасну ми не знаходимо жодної поважнішої статті!

Різьба. Про різьбу старих часів можемо занотувати не багато. До різьби дохристиянських часів відноситься стаття П. Курінного: Білогрудівські кам'яні стели („Записки ВУ Археол. Коміт.“, Київ, 1931, т. I, ст. 189-219). До різьби XVIII ст.: А. В о с h n a k: Ze studjów nad rzeźbą lwowską w erose Rokoka (Kraków, 1931). Про хрест, ніби княжих часів, пише О. Цинкаловський: Данилова пам'ятка на Волині („Життя й Зн.“, Львів 1933, ч. 4); про старовинні хрести народні—В. Козловська: Давні хрести в районі між м. Ржищевим і с. Ходоровим Київської округи („Записки ВУ Архел. Коміт.“, т. I, ст. 271-284).

Більше статей припадає про сучасну різьбу. Крім загального огляду П. Ковжуна у львівському часопису „*Sygnaly*“ (Львів, 1934, ч. 4-5, ст. 11), знаходимо цілий ряд статей про окремих мистців: І. Іванця про Ф. Ємця („*Мистецтво*“, 1932, ч. 1), В. Січинського про О. Лятуринську („*Нова Хата*“ 1933, ч. 11). Кілька статей присвячено творчості О. Архипенка: С. Гординського („*Назустріч*“ 1934, ч. 1), М. В—ий („*Нов. Час*“, 1934, ч. 6), П. Ковжуна („*Biuletyn polsko-ukraiński*“, 1933, № 28) і R. Z. (там само, 1934, ч. 39). З приводу виставки творів О. Архипенка в Українському павільйоні в Чикаго був виданий окремий каталог: *The Archipenko: Exposition of sculpture and painting in Ukrainian pavilion at a century of progress* (Chicago, 1933, ст. 4, з 5 ілюстр.). Крім того ще такі статті: П. Ковжун: *Справа пам'ятника Т. Шевченка* („*Назустріч*“ 1934, ч. 6). Ф. Ємець: *Бронза* („*Мистецтво*“ 1932, ч. II-III). С. Литвиненко: *Пластичне мистецтво* („*Жит. і Зн.*“ 1932, ч. 8).

Малярство. Найстаршої доби українського малярства торкаються ці розвідки й статті: Д. Кіплінк: *Знімання фрески з стін Чернігівського Спаського собору* („*Записки ВУ Археол. Коміт.*“, т. I, ст. 261-270). В. Пещанський і І. Свенціцький: *Іконописна техніка та її джерела* (Львів, 1932, ст. 32, 8⁰). T. Mańkowski: *Dawne malowidła ścienne katedry ormiańskiej we Lwowie* (Sekcja hist. szt. i kult. Tow. Nauk. we Lwowie, 1933). C. Osieczkowska: *Les peintures byzantines de Lublin* („*Byzantion*“, Bruxelles, 1932, t. VII, v. 1, ст. 241-252). W. Molè: *Freski ruskie w katedrze w Sandomierzu* („*Prace hist. sztuki*“, Kraków 1932, т. V, в. II, ст. XX-XXIII). М. Осінчук: *Галицько-українська ікона* („*Мистецтво*“, 1933, ч. IV, ст. 88-95). J. Myslivec: *Svatý Jiří ve východokřesťanském umění* („*Byzantinoslavica*“, Praha, 1933, т. V, ст. 304-375).

До доби XVII-XVIII ст. відноситься одинока стаття М. Голубця: *Іконографія Мазепи* („*Черв. Калина*“, Львів 1932, ч. 7-8).

Досить багато окремих видань і статей припадає сучасному малярству. Загального характеру є книжка Є. Холостенка: *Монументальне малярство Рад. України* (Харків 1932, ст. 120, вел. 16⁰), що являється одиноким свого роду виданням, яке вийшло за останні роки в Харкові. Загальний огляд сучасного українського малярства належить також М. Драганові в часопису „*Sygnaly*“ (Львів, 1934, ч. 4-5, ст. 7-9).

Визначним явищем видавничого руху останніх років є окремі прекрасно видані монографії про сучасних українських малярів. Передовсім АНУМ видало такі монографії про М. Андрієнка (текст В. Січинського), Глуценка (тексти С. Гординського й Ковжуна) і О. Грищенка (текст

П. Ковжуна), далі „Україн. т-во прихильн. мистецтва“ видало теж розкішну монографію про О. Новаківського (текст В. Залозецького). Крім того, АНУМ видало менші монографії про О. Кульчицьку (текст М. Голубця) і Л. Геца (Львів, 1934). Далі, в серії „Майстри українського мистецтва“ вийшли в Празі дві брошури: про П. Холодного (текст Р. Лісовського) і В. Лепикаша (текст Д. Антоновича). З окремих статей відмітимо передовсім серію статей П. Ковжуна в „Biulet. pols. ukraińsk.“ (1933-1934) про малярів: О. Грищенко, М. Бойчука, О. Кульчицьку, О. Мурашка, Ф. Кричевського, П. Холодного і М. Самокиша. З інших статей: Грабаря про І. Репіна („Журн. газ. об'єдин.“, Москва 1933), М. Мочульського про Ю. Панькевича („Назустріч“ 1934, ч. 21), І. Федорович-Малицької про Труша (там само, ч. 10), П. Ковжуна про В. Масютина (там само, ч. 4), про О. Лященка (там само, ч. 11), М. Винницького про Р. Сельського („Мистецтво“, 1933, ч. IV), І. Іванця про поліхромію церкви в Долині П. Ковжуна й М. Осінчука („Діло“, 1932, ч. 6). Крім того про О. Новаківського з'явилися статті В. Гаврилюка в „Карбах“ (1933, ст. 8), В. Січинського в „Назустріч“ (1934, ч. 19), а також у „Манчестер Гардіян“ (1932, ч. 1) та естонському місячнику „Оліон“ (1932, ч. 2). Портрети М. Глушенка вийшли альбомом у Харківському видавництві „Рух“ (Харків 1932, ст. 6+34 таб. з передмовою М. Бурачека); творчості його присвячена також стаття В. Хмелюка („Мистецтво“ 1932, ч. 1).

Цілий ряд статей був уміщений із нагоди різних мистецьких виставок, як Всеукраїнської в Харкові, Києві та ін. містах, виставок АНУМ у Львові, радянської виставки в Варшаві 1933 р., виставки Паризької групи мистців у Львові 1933 р., Україн. Т-ва прихильників мистецтва у Львові, виставки в Ужгороді, Української Студії в Празі та ін.

Графіка, гравєрство. Про двох найвидатніших гравєрів XVII-XVIII ст. Леонтія й Олександра Тарасевичів з'явилися розвідки В. Січинського. Про першого в часопису „Мистецтво“ (Львів 1932, ч. 1, ст. 11-14 з 4 ілюстр.) і про другого—монографія (Прага 1934, ст. 24, з 11 ілюстр.) і одночасно стаття в німецькій мові: Der Kupferstecher Alexander Antonij Tarasewytsch („Gutenberg-Jahrbuch“, Mainz, 1933, ст. 164-168, з 4 ілюстр.). Тому самому авторові належать статті про гравюри в рідких стародруках „Суапеае“ 1687 р. („Календар для всіх“, на 1934 р., Львів, ст. 59-62, з 5 ілюстр.) і „Коронасуа“ 1780 р. („Biuletyn Naukowy“, Warszawa 1933, ч. 4).

До українського народнього деревориту мають деяке відношення два розкішні польські видання: W. Skoczylas: Drzeworyt ludowy w Polsce, Warszawa, 1933 і K. Pi-

woski: Drzeworyt ludowy w Polsce, Warszawa, 1934.

Про Шевченка-гравера—більша розвідка В. Січинського в „Україн. інженері“ (Подебради 1932, ч. 3, ст. 12-20). Про Ю. Нарбута дві статті П. Ковжуна („Biul. pols.-ukraiń. 1934, ч. 35 і 48) і статтейка біографічного змісту С. Сірополка в „Bibliofil“ (Brno, 1932, ч. 4).

Про новітню графіку статті М. Осінчука в „Sygnały“ (Львів, 1934, ч. 4-5) і В. Січинського: „Ukraińscy artyści-graficy we Lwowie“ („Grafika“, Warszawa, 1932, ч. 1, ст. 17-29, з 41 ілюстр.); Л. Каплана: „Moderne graphik in der Ukraine. Die graphikergruppe ARMU“ („Gebrauchsgraphik“, 1932, № 2, ст. 41-48).

Окремих мистцям-графікам присвячені два видання: Святослав Гординський (текст І. Крушельницького, Львів 1932, ст. 16 з числен. ілюстр., 4^о) і Олена Сахновська: Книжкові знаки (текст С. Сильванського, АНУМ, Львів 1934, ст. 16+13 табл. ілюст., 16^о). Крім того відмітимо статті W. Vogl-a про С. Гординського („Gebrauchsgraphik“, 1933, II, ст. 44-47), С. Сильванського про О. Усачова („Мистецтво“, 1932, ч. II-III, ст. 44-46), П. Ковжуна про М. Алексієва („Назустріч“, 1934, ч. 7) і стаття про М. Сімовича (вмер 1926 р.) у „Самост. Думці“ (Чернівці, 1932, ч. 13-14).

Українському екслібрису, що тішить за кордоном великим успіхом, присвячений був цілий збірник АНУМ під заголовком: „Екслібрис—Exlibris“ із статтями П. Ковжуна, М. Драгана, С. Гординського, І. Іванця, М. Рудницького й Я. Музики (Львів, 1932, ст. 52+4 таб. з 90 репродукц.).

Мистецтва української книги торкаються літографовані лекції Д. Антоновича в „Курсах українознавства“ (Подебради, 1934, лекція 8, ст. 79-91), також стаття В. Січинського: За мистецьку культуру української книги („Назустріч“ 1934, ч. 9).

Крім того, з'явився цілий ряд статей із нагоди виставок української графіки ві Львові 1932 р., в Берліні 1933 р., у Празі 1933 р. Значна кількість цих статей належить закордонним газетам і часописам,—німецьким, чеським, польським та ін. Як бачимо, з усіх галузів українського мистецтва чужинців найбільше цікавить графіка й граверство.

Ужиткове (виробниче) мистецтво. Загальний огляд ужиткового мистецтва В. Січинського, а саме: „Твори з дерева“, як перша частина цілості, почав друкуватися в часопису „Нова Хата“ (1933, ч. 12а; 1934, ч.ч. 1-4, 9-10). Короткі відомості про мистецький промисел подають статті І. Крип'якевича: Українське життя в княжих часах („Життя й Знання“ 1933 р.). Де-яке відношення до нашого питання має розвідка W. Husarski: „Polski przemysł artyst.“

XVII i XVIII st. („Wiedza i Życie“ 1931, т. 6, ст. 193-211). Загального характеру є також стаття В. Січинського: Жінка й українське народне мистецтво („Жіночий Світ“, Піттсбург, 1933, ч. 5-7).

Далі подаємо літературу за окремими галузями.

Ювелірство. L. Lepszy: Przemysł złotniczy w Polsce, Kraków, ст. 208. А. Зограф: Римские монеты в Ольвії, „Известия ГАИМК“, Ленінград, т. VI, в. IV. Б. Богаевский: Черниговская ковчанка, там само, ч. II, ст. 12-14. Т. Маїkowski: Sztuka Ormian lwowskich, Kraków, 1934, ст. 107. Г. К.: Українська артилерія в часи Б. Хмельницького, „Літопис Чер. Кал“, Львів, 1932, ч. IV і Початки артилерії в Україні, там само, ч. I. До сучасного ювелірства та емалієрства відносяться: М. Битинський: Військові відзнаки української національної армії, „Готуймося“, Прага, 1932, ч. IX, ст. 47-53. П. Ковжун: Марія Дольницька, „Мистецтво“ 1932, ч. II-III, ст. 40-43. І. Шмериківська - Приймава: Кілька хвилин в ательє М. Дольницької, „Назустріч“ 1934, ч. 23. М. Дольницька: Емаль, „Мистецтво“, 1932, ч. 1.

Ткацтво. V. F. Ržiga: О тканях домонгольской Руси, „Byzantinoslavica“, Прага 1933, sv. 2, ст. 397-417. Б. Жук: Пояси східного походження в Україні, „Записки ВУ Археол. Коміт.“, т. I, ст. 287-300. В. Кивелюк: Вистава килимів Збаражчини, „Жит. й Зн.“, 1933, ч. 4.

Вишивки. О. Ляшецька: Дещо про бойківські вишивки, „Літопис Бойківщини“, Самбір 1933, ч. 2, ст. 53-60. J. Korzeniowska: Hafty poleskie i wołyńskie, Warszawa, 1933. І. Гургула: Характеристика вишивок зазбручанського Поділля, „Нова Хата“, 1932, ч. 12. Українські вишивки, В-во „Нова Хата“, Львів, 1932 (альбом).

Одяг. І. Крип'якевич: Українське життя за княжих часів. Убрання, „Жит. й Зн.“, Львів 1933, ч. 4, ст. 100-101. І. Горишевський: Давня українська ноша й зброя, „Календар для всіх“ на 1934 р., ст. 65-66. І. Крип'якевич: Український одяг удавнину, „Україн. Заг. Енциклопедія“, т. III, ст. 429-30. З. Кузеля: Сучасний одяг, там само, ст. 430-36. I. S. Bystroń: Туру ludowe J. P. Norblina, „Museum ethnogr.“, Kraków, 1934. X. Кононенко: Жіноче народне вбрання на Полтавщині, „Нова Хата“, 1933, ч. 4. A. Guzowska: Stroje ludowe w pow. Zdołbudowskim na Wołyniu, „Rocz. Wołyński“, Równe, 1934, т. III, ст. 443-450. Як бачимо, брак літератури з українського одягу за останні роки значно заповнено.

Кераміка. З археологічних студій вибираємо важніші праці: І. П. Красников: Трипольская керамика, „Сообщения ГАИМК“, Ленінград 1931, ч. 3, ст. 10-12. Б. Богаевский: Раковины в расписной керамике Китая, Крита и

Триполья, „Известия ГАИМК“, т. VI, в. 8-9, ст. 402. С. Дложевський: Амфорні ручки з клеймами Ольбійських розкопів р. 1926, „Записки ВУ Археол. Коміт.“, т. I, ст. 113-126. Н. В. Малицкий: Глиняный кружок из Херсонеса с изображением св. Фоки, відб. з „Матер. по русск. искусс.“ т. I. Загальний огляд української кераміки дав В. Січинський: Кераміка, „Промислово-торгов. вістник“, Варшава, 1934, ч. 8-9. Далі розвідки з окремих питань: Н. Онацький: Знахідка старовинних кахоль у с. Краснопіллі на Харківщині, „Записки ВУ Археол. Коміт.“, т. I, ст. 301-304. S. Małachowski-Łempicki: Fabryki porcelany i fajansu na Wołyniu, „Rocznik Wołyński“, 1934, т. III, ст. 365-412.

Писанки. М. Скорик: Бойківські писанки, „Літопис Бойківщини“, 1933, ч. 2 і 1934, ч. 4. К. Ластівка: Орнамента писанок на Бойківському Підгір'ї, „Н. Хата“, 1932, ч. 5.

Музейництво. І. Свенціцкий: Консервація й реставрація історичних пам'яток церковного мистецтва, Львів, 1932, ст. 16, 8°. А. Ластовецький: Проміння Рентгена й малярство, „Мистецтво“, Львів 1932, ч. II-III, ст. 60-61. Я. Музикова: Завдання консервації й реставрації, там само, ч. 1, ст. 18-20. Музей мистецтв В. Української Академії Наук, Київ, 1931, ст. 76+XLVIII таб. з ілюстр. Провідник по Херсонському Держ. Іст.-Археол. музею, ч. I, Херсон. І. Д. Белов: Херсонский археологический музей, „Советский музей“ 1933, № 1, ст. 83-90. Музей Визвольної боротьби України в Празі (звіти), Прага 1932-1934. В. Січинський: Музей мистецтва при Богословській Академії у Львові, „Діло“, Львів 1932, ч. 238.

Каталоги виставок. Каталог виставки сучасної української графіки АНУМ, Львів 1932, ст. 32+24+44 ст. з 94 ілюстр., 16°. Каталог виставки работ художников Украины, Азербайджана, Армении, Москва 1932, ст. 24+16 таб. ілюстр., 16°. Український мистецький гурток „Спокій“, Варшава 1932, ст. 68, з 63 ілюстр. Каталог VI виставки „Спокій“, Варшава 1932, ст. 12+8, 32°. Exposition Gloutchenko. Galerie Zak, Paris 1932, ст. 6, з 4 ілюстр. Каталог IV виставки АНУМ, Львів 1933-34, ст. 10+8 таб. ілюстр., 8°. Виставка малюнків і гравюр Олени Кульчицької, АНУМ, Львів 1933, ст. 8, 16°. Ukrainische Graphik, Katalog der Ausstellung Ukrainischer Graphik, Berlin 1933, ст. 48, 16°. Výstava Ukrajinské Grafiky, Praha 1933, ст. 16, 16°. Шоста виставка АНУМ, каталог, Львів 1934-1935, ст. 14, 16°. Точні назви каталогів Всеукраїнських виставок у Харкові та ін., на жаль, не можемо подати за браком самих видань. Також, за браком місця, не подаємо численних рецензій на всі виставки.

Порівнюючи видавничий рух у галузі українського мистецтва трьох останніх років із попередніми роками, бачимо значний підупад харківських і київських видань. Якщо

до 1930 р. першенство мав Харків, то в р.р. 1928-1932 помічаємо деяке оживлення в Києві з тим, що в двох останніх роках київські видання майже зовсім припинилися. Натомість у Львові видавничий і мистецький рух за останні роки значно оживився, при чім поруч із часописними й популярними статтями про модерне мистецтво з'явився тут цілий ряд окремих більших видань, передовсім Т-ва АНУМ. Щодо закордону, то українських видань вийшло не багато, зате статей про українське мистецтво українських та чужих авторів у чужих часописах збільшилося. Явище, безсумнівно, дуже потішальне, що має далекосягле значення для ознайомлення чужинців із нашою культурою. Та ця інформаційна праця не провадиться організовано, а відказана на поодинокі зусилля відданих осіб, що часто мусять побоювати величезні перешкоди не тільки т. м. міжнароднього політичного характеру, але просто елементарно-матеріальні.

Це, щодо зовнішнього „фронту“. А в середині?

Нам іще й досі бракує не тільки поважного осередку дослідчої й загалом мистецтвознавчої праці, але нема навіть таких спеціальних видань, збірників і часописів, що скупчували б дослідчу працю в галузі історії й теорії українського мистецтва.

Прага.

Д-р Володимир Січинський.

„ХВОСТИКЪ ВСЮДИ МУСИТЬ БУТИ ПЕРВШИМЪ“.

Із паперів Якова Головацького.

Коли р. 1882-го, на основі папської булли „*Praesidium singulare*“ віддано реформу Василян у руки єзуїтів, на галицькій землі знялася неабияка буча. На день 4 травня 1884 р. скликано віче львівських русинів, а на ньому, серед бурхливих окликів проти Риму, був ухвалений протест проти реформи й рішено вислати депутацію до цісаря. Одначе вона добилася авдієнції тільки аж 30 квітня 1885 року.

Усі змагання проти єзуїтської реформи не ввінчалися успіхом, Рим погроз: „перейдемо на православ'я“ не злякався й булли не відкликав. Реформу виконано за згодою Папи Льва XIII й Митр. Йосифа Сембратовича, бо вона була конечна¹.

Цілу цю акцію проти реформи вели разом два політичні табори: русофіли й народовці. Була це спілка зовсім неприродна, бо й під поглядом релігійним і національним не в'язало їх ніщо з собою.

¹ Про реформу Василян написав дуже цікаву студію о. Мих. Каровець: „Велика реформа чина св. Василя В.“ ч. I. Жовква 1933 р.“ (як відбитка з „Нової Зорі“ за 1933 рік“).

Русофіли йшли цілою силою вперед, щоб дискредитувати унію й підготовлювати в Галичині терен для православ'я; для народовців боротьба проти унії була щонайменше небажана,—бо вона видала чимало письменників і діячів, а вже тоді значна частина національно свідомого духовенства була по їх стороні.

Ще більше суперечностей між двома галицькими політичними таборами було з національного погляду. Русофіли стояли на становищі обрусіння, вводили в пресі славне галицьке „язичіє“, творили „особую русскую литературу“, а підготовляючи ґрунт для Росії, провадили безпощадну боротьбу проти народньої мови й фонетичного правопису, а з окрема —проти галицьких діячів із народнього табору й проти письменників із України, що приїздили до Галичини навмисне на те, щоб із нею підтримувати зв'язки.

Народовці дорожили рідною мовою й поволі та послідовно здобували для неї місце в письменстві, по школах, у прилюдному, громадському й державному житті. Були вони також прихильниками фонетичного правопису, і хоч не ставили його на перший план, то все ж і про нього не забували. А зокрема дорожили вони зв'язками з Україною, звідкіля вже від 1827 р. линули до Галичини народні пісні видання Максимовича й „Ластівка“ Гребінки, а від р. 1861 „Основа“ Василя Білозерського, твори Шевченка, писання Куліша й інших письменників з України. Завдяки тим зв'язкам, а навіть матеріяльній підмозі з над Дніпра, видавано у 60-тих роках ХІХ-го віку у Львові „Вечерниці“ (1862-3), „Мету“ (1863-5), „Ниву“ (1865), „Русалку“ (1866), „Правду“ (1867-70 і 1872-80), а в р. 1874 за гроші Єлисавети Милорадовички з Полтави основано друкарню Товариства ім. Шевченка. Галицькі українці віджили, як нація, і почали видавати „Діло“ (від 1880 р.) та „Зорю“ (від 1881 р.).

Хоч русофіли йшли з народовцями в 1880-тих роках спільно при виборах до сейму й віденського парламенту, боротьба між ними в пресі не втихала. Русофіли, побоюючись зросту народовців, дискредитували їх на кожному кроці, представляли їх у пресі, як ворогів держави й церкви, як індиферентистів, соціялістів, нігілістів і анархістів. Діялося це саме в р. 1885-м під час спільної акції проти реформи Василіян. „Новый Проломъ“ (1885 ч. 243) писав тоді про галицьких народовців: „мы не солидаризуемъ съ программю анархистовъ“, а про фонетичний правопис висловлювався: „обще извѣстно, що фонетическое правописание—первый шагъ до нигилизма“ (1885 р. ч. 246).

Такі назви ширено в пресі, а підсувано їх теж у високих державних колах, щоб впливи русофілів у горі не зменшувалися, а навпаки—зростали, щоб їх сторонники засідали

дали на різних становищах із шкодою для національної, Української справи.

Хоч народовці підтримували кандидатури русофілів при виборах до львівського сейму, чи до віденського парламенту без застережень щиро, то все ж таки, при якійнебудь невдачі, русофільська преса називала народовців „слѣпими орудіями“, „пупилями польскихъ политиковъ“ („Новый Проломъ“ 1885 ч. 244), і „строителями разомъ съ польскими панами независимой Польши“ (ч. 243).

З яким завзяттям дбали русофіли про те, щоб припинити всякі зв'язки з Україною, видно хоч би з події, що її сумними героями були „Новый Проломъ“ і „Слово“. Відбулася вона теж р. 1885-го, у два місяці по згаданій спільній авдієнції в цесаря проти василіянської реформи.

Склалося воно так, що р. 1885-го в місяці червні приїхав до Львова Олександр Кониський із Києва, і зайшов до школи монастиря Василіянок на семестральний попис. „Новый Проломъ“ (ч. 246) завважав про „присутвіє на испытѣ одного „діяча“ ізъ Малороссіи, посѣщающаго ежегодно(!) нашу Галичину во время испытывъ въ томъ институтѣ“, при чому наторочив нісенітниць „о Украинѣ“, „закулисовыхъ сдѣлкахъ“, „смѣтью“ і „нигилизмъ“.

В день пізніш видрукувало „Слово“ (1885 ч. 66) ось який донос до австрійської й царської жандармерії:

„Украинскій гость. Уже вторый годъ, якъ на испытѣ въ дѣвичьемъ воспиталищѣ Василіянокъ во Львовѣ въ числѣ гостей присутствуетъ п. Олександръ Кониський, Украинскій писатель, котораго литературныи произведенія въ Россіи вовсе неизвѣстны, но за то въ Галичинѣ распространяются всевозможными способами галицкими украинцами. Кажеться, что п. Кониський не предпринимаетъ далекаго путешествія въ Галичину въ цѣли выслушанія напередъ изученныхъ отвѣтовъ воспитанницъ заведения, но у него должна быти другая, болѣе важная цѣль, а можетъ быть и миссія. Въ томъ отношеніи узнаемъ, что выдѣланная изъ зелени надпись „Спаси-Біг“, находившаяся въ салѣ испыта, была приготовлена нарочно въ знакъ привѣтствія п. Кониського. За что именно выражено благодареніє ему отъ имени дѣвичьяго воспиталища, положительно не знаемъ, и дѣло то немного подозрительно. Наше подозрѣніє основуемъ еще на томъ, что каждого иного русскаго подданого львовская полиція выдаляетъ изъ Львова, а посѣщеніє нимъ якой русской бурсы могло бы навлечи большіи неприятности на начальство заведения со стороны ц. к. властей, когда между тѣмъ панъ Олександръ Кониський бываетъ на публичныхъ испитахъ и ему даже устраиваютъ овації! Загадку ту можно объяснить лишь тѣмъ, что п. Кониський при-

їздить в Галичину інспіровати подупаючих українцевъ и вносить рознь в среду нашего общества“.

„Діло“ (1885 ч. 69) обійшлося з цим доносом іще дуже чомно, коли писало: „просто не хочеться вірити, читаючи такі речі,—чи це в привиді, чи на яві. Як можуть люди писати й печатати такі прості доноси? На то треба справді вже людей, „збитих прозою життя з ясної путі народньої“.

Окрім доносів у пресі, вислали ще галицькі русофіли зокрема листа з денунціяціями до київської жандармерії, що Кониський везтиме польські прокламації, тому то її шеф генерал Новицький вислав дня 29 червня 1885 р. приказ у граничну стацію в Волочиському, щоб у Кониського зроби́ти трус. Дня 9 липня переїздив Кониський через границю, і тут стрінула його дуже прикра пригода. Про неї писало тоді „Діло“ (1885 ч. 78):

„Варшавській Дневникъ“, „Кіевлянинъ“ і другі субвенціоновані газети російські радо перепечатали денунціяцію „Слова“. В наслідок того п. Кониського зустрінула незаслужено прикра пригода. Як доносять нам із Підволочиського, п. Кониського при повороті його до Києва жандарми арештували в Волочиському, видержали через цілу ніч ув'язненого, а другого дня перевели строгу ревізію речей і особи. На запитання Кониського, з якої причини його арештують і ревідують, відповів урядник: „На підставі доносу із Львова, що везете заказані книжки й польські прокламації“ (Здається, крім друкованих доносів у газетах, му́сили піти зо Львова ще й листи з денунціяціями, бо про польські прокламації в „Слові“, ані в „Проломі“ не було мови). Розуміється, при ревізії не знайшли в п. Кониського ані ніяких заказаних книжок, ані польських прокламацій, і пустили його до Києва. Що далі сталося, не знаємо, але ми глибоко пересвідчені, що в п. Кониського нема „і зерна неправди за собою“, і російська поліція пересвідчиться, наскільки можна вірити в доноси її львівських агентів“.

В найближчому (79) числі писало „Діло“, що Кониського в Волочиському заведено до окремої кімнати, де два жандарми роздягнули його донага й шукали в нього женеvських видань, а опісля на ніч замкнули в вантажному вагоні, звідки другого дня випустили. Мав він виглядати, як мученик, неподібний сам до себе. Навіть у вантажному вагоні мав він асисту двох жандармів. У Києві був Кониський у домовому арешті. Причиною був донос до київської жандармерії львівського редактора, що за кожну денунціяцію побирав 100 рублів і через те виписував несотворені історії.

Немало завдала теж клопоту київським жандармам переслана „довірочною“ дорогою вістка про другого гостя з України—Волод. Бон. Антоновича, „добре нотованого в правительства“, ніби він пересиджує із львівським професором

д-ром Сидором Шараневичем у гр. Войтіха Дідушицького й укладає спільну програму порозуміння з поляками. „Діло“ не заперечувало, що Вол. Антонович був у Львові, що їздив з д-р. Шараневичем до Звенигорода й Галича на археологічні досліди¹, що міг навіть бачитися з Войтіхом Дідушицьким, консерватором археол. з'їзду, що р. 1885 (від 9 вересня) відбувався в Львові, але не міг укласти ніяких точок згоди, хоч би тому, що Дідушицький не мешкає навіть у Львові. Із цього видно, що др. Шараневич попав також у неласку, бо „Новый Проломъ“ стежить навіть за його приватним життям і за людьми, що заходять до його приватної квартири. Коли „Новый Проломъ“ вирікався, що він ніби навіть не згадав про Кониського, „Діло“ виказало виїмками із згаданого русофільського часопису, що він двічі доносив на гостя з України.

Проф. Антоновичеві не спав волос із голови в наслідок русофільського доносу, але Кониський мало що не пішов на заслання.

З літератури Ом. Огоновського (III, 1, стр. 426-7) довідуємося, що при трусі в Кониського забрано п'ять екземплярів комедії Кониського: „Порвалась нитка“, три прим. повісті „Горовенко“ Красюченка (Ол. Кониського), один прим. географії Анатолія Вахнянина й рукопис роману „Швачка“. Опісля виточено йому слідство, що тягнулося 16 місяців і витягнуло з Кониського останки здоров'я. Царська влада хотіла заслати Кониського в Туркестан, бо йому закинуто симпатії до Австрії в некористь Росії. І мабуть, була б скінчилася та тяганина карою для Кониського, якби сам цар не велів припинити поліцейне слідство. Все ж таки велів цар зробити йому „внушение“.

Ось серед якої компанії опинилися галицькі народовці, коли протестували й висилали спільну делегацію в василіянській справі до Відня.

А була ця делегація дуже поважна. Членом її був Сидір Шараневич, проф. університету, сеньйор Ставропигійського Братства, що промовляв до цесаря („Новый Проломъ“ 1885 ч. 230), а хоч русофілом ніколи не був, то все ж його, як консерватиста на полі мови й правопису, за такого уважано. А побіч нього були в делегації: купець Михайло Димет (умер 18. VII. 1890 р. на 71 р. ж.), один із перших, що нав'язав зв'язки з Києвом і звітля від 1862 р. привозив українські видання, Володислав Федорівич, багатий поміщик і б. голова та меценат „Просвіти“, а вкінці проф. унів. др. Омелян Огоновський, що мав провід делегації. Останній узяв участь у делегації, хоч був священник і хоч новий

¹ Див. статтю „Діла“ (ч. 80) П. Н.: „Поїздка проф. Вол. Антоновича на руїни Галича й Звенигорода“ (р. 1885).

митрополит Сильвестер Сембратович старався його намовити, щоб відсунувся від неї. Одначе, як пише др. К. Левицький у своїй „Історії політичної думки галицьких українців 1848-1914“, „національна солідарність до цього не допустила“ (ст. 214-15).

Др. Омелян Огоновський узяв тоді на себе ще й інше завдання. Він дістав доручення від народовців у часі свого побуту в Відні вияснити їх становище в урядових колах і зажадати, щоб „Вѣстникъ законѣвъ державныхъ“, що редагував Іван Головацький, друковано народньою мовою.

Щоб зрозуміти, яку кривду роблено народові виданням „Вѣстника“ незрозумілою мовою, я дозволю собі навести декільки зразків із річника 1884 р. Є там ось які дивовижні слова, фрази чи речення (вибираю не найгірше): Допоки (допóкі) ст. 12, „свѣдочество зрѣлости“, „посвѣдчающее ораз (ораз) обычайное поведєніє“, що воно „во время было порядочное“, „пріобрѣтеніє свѣдочества“, „изложєніє течєнія“, „преимуществонно“ (ст. 26-7), „вымаганіє“, „успособленіє“, „согласіє“, „полненіє судовлѣстія“, „въ залежитостяхъ обывательскихъ“ (ст. 218), „количество и родъ переробляемыхъ веществъ“, „пѣдлѣгающее податку поступаніє“, „одинъ примѣрникъ извѣщенія, снабденый урядовымъ посвѣдченіємъ поданія“ (ст. 177), „срокъ времени“ (ст. 315), „возило до морской рыболовли“ (ст. 514), „искусвенніи дрожджа“, предприниматель (ст. 314). Або ще й таке речення: „Если на примѣръ пузырь курєнія имѣе 150 литрѣвъ содержанія, то три кади броженія разомъ не смѣють имѣти бѣльшой объємъ содержанія, якъ въ трое 360 литрѣвъ, т. е. 1080 литрѣвъ“ (ст. 314).

Така незрозуміла мішанина польщини й російщини та німецькі конструкції речень доводила до того, що перекладу „Вѣстника“ Головацького ніхто не хотів читати, та що замість нього куповано й передплачувано німецькі, або польські примірники. Цьому, бодай в майбутньому, хотіли запобігти львівські народовці за допомогою Омеляна Огоновського. Хоч він нікому не розповідав про свою місію, русофіли мали по всіх бюрох, від цісарської канцелярії вниз, своїх людей чи прихильників, а вони вже давали заздалегідь знати, коли комусь із них грозила небезпека. Мав своїх приятелів у високих урядничих колах також Іван Головацький, перекладач „Вѣстника законѣвъ державныхъ“, і хоч йому було вже тоді 69 літ, а урядовець довше, як до 70 року служити не повинен, то все ж таки й сам перекладач, і його політичні прихильники, а вкінці й протектори дбали про те, щоб він це становище якнайдовше займав, бо при новому йменуванні ледви чи вибір упав би був на русофіла. (Кінець буде).

Проф. Др. Кирило Студинський.

ВОЛОДИМИР САМІЙЛЕНКО (СИВЕНЬКИЙ), ЙОГО ЖИТТЯ Й ТВОРЧІСТЬ.

Частина перша.

II. Доба гімназіальної науки.

„Як мені було вже 10 років, то спочатку Трохимовський одвіз мене для науки до вчителя Томашівського в Миргород; але, коли виявилось, що він великий п'яниця, то мене він (Трохимовський, *Л. В.*) перевів до „смотрятеля“ повітового „училища“—Андрієвського, там же в Миргороді, де я жив і вчився один рік“¹. А на 11-м році, 1875-го р. мати Самійленкова відвезла його до Полтави, до першої класи гімназії. Тут він жив на приватнім помешканні в купчихи Соф. Павлоцької з кількома іншими учнями, як Венедикт Бабенко, Вас. Ковалевський та інш.

Але oprіч гімназіальної науки В. Самійленко мав велику лектуру під час вакацій вдома з бібліотеки О. Трохимовського. Вже в молодших класах гімназії прочитав він твори: „Сумарокова, Хераскова, Ломоносова, Княжнина, Богдановича, Жуковського, „Російській Театр“, „Утрачений Рай“ Мільтона“, „кілька книжок „Бібліотека для Читенія“, і „Современника“ Некрасова, переклади романів Жан Моїса, Геснера та інш., бо нової російської та української літератури в нього не було“. Крім цієї російської літератури, В. Самійленкові була доступна й французька література. „О. М. Трохимовський навчив мене по-французьки читати, так що, коли я приїздив на свята додому, то часто читав йому французькі книги, що він дуже любив“². У Михайлівці була багата бібліотека, складена переважно з творів французької письменности (Руссо, Вольтер, різні романісти, Гомер та інші класики в перекладах на французьку мову)³.

З цих слів самого поета бачимо, що лектура його складалася тоді переважно з творів класичних і неокласичних письменників XVIII ст. Тим часом попадалися йому в руки твори з переходової доби до романтизму (Руссо, Батюшков і інш.), або ген із пізніших часів XIX ст., з часів уже Некрасова. Але зо всіх письменників, що читав В. Самійленко, найулюбленішими чомусь були: Батюшков і Богданович. Видно, похмурий і скульптурно-образний Батюшков та гумористично-дотепний Богданович найбільше припадали до вподобань малого читача,—перший строгою пластичною будовою образів, елегічною настроєвістю, байронівською

¹ „Матеріяли“... Оп. cit. ст. 297.

² „Матеріяли“... Оп. cit. ст. 298.

³ Б. Лисянський: Оп. cit., ст. 10-11.

концепцією та вирізьбленістю вірша; а останній—співзвучним гумором. Як не як, „але читання цих обох поетів, згадує Самійленко, виробило в мені почуття віршованої міри й рими¹. Під впливом цієї лектури перебував В. Самійленко аж до 5 класи гімназії. О. Дорошкевич у цій добі поета дошукується „боротьби двох стихій“²; але я такої боротьби не спостерігаю, бо народня стихія панувала в душі Сивенького переважно в до-гімназійні часи, а впливи переважно російської літератури відбувались у добі перебування в молодших класах гімназії. Отже, це не була жодна боротьба, а тільки під впливом зовнішніх обставин зміна впливів на внутрішній духовий світ поетів, а ця зміна впливів вела до зміни цікавості, бо відбувалася в часі, а не одночасово, була перемінною. А приклад, що його наводить О. Дорошкевич із автобіографії В. Самійленка, яку опрацював О. Тулуб, відноситься не до гімназійних часів поета, а до передгімназійних, коли інтерес до читання в 7-9 літньої дитини ще спав; так само захоплювався Самійленко українськими піснями не під час вакацій, а також іще з передгімназійної доби, коли йому було 7-8 років³.

Дуже поспішне й друге твердження О. Дорошкевича, ніби вже на 9-м році Самійленко,—читав „Утрачений Рай“ Мільтона та інших французьких неокласиків і навіть Гомера. Коли дев'ятилітній хлопець і брав ці твори в руки й навіть пробував їх читати, то напевно нічого не розумів з передчасної лектури. В автобіографії⁴ немає жодних даних до таких висновків.

Нарешті помилкове, на мій погляд, Дорошкевичеве твердження, нібито „отут, у бібліотеці лівобережного поміщика, склався ввесь Самійленко - людина, поет, робітник, склалася певна психічна індивідуальність“⁵. В такий період до 5-ої класи гімназії (до 14 літ) подібного викінчення характеру не могло бути, бо в цю пору в більшості починається тільки переходовий зріст, що закінчується далеко пізніше. Та й не така вже була ця лектура, щоб так безапеляційно могла вплинути на вироблення суцільної й цілком викінченої людини. Отже й цю тезу дослідника треба дуже й дуже обмежити правдивішими даними, бо йнакше прийшлося би відкинути духовий зріст Самійленків під впливом лектури в старших класах гімназії, в університеті, студентських кружках і т. ін., і т. ін. Але, на щастя, так не було.

¹ „Матеріали...“, *Op. cit.*, ст. 298.

² В. Самійленко: „Вибрані твори“, Київ, 1926. Передне слово О. Дорошкевича, ст. 11.

³ „Матеріали“... *Op. cit.*, ст. 298.

⁴ *Ibidem*.

⁵ О. Дорошкевич: „Передне слово“, *Op. cit.*, ст. 10.

Поетична Самійленкова творчість цієї доби, чи скоріше його віршові спроби починаються вже з першої класи гімназії. Розпочинається ця версифікація віршом на господиню, що в її помешканні В. Самійленко жив:

В Полтаве, городе незнатном,
Где іспитал я много бѣд,
В домішке очень неопрятном
Жіла купчіха много лѣт.

Она квартиру содержала,
Кухарку, дѣвку нанімала;
Бранить і бить любіла їх
Із-за пустяков одніх... і т. д.

Тоді ж почав Сивенький писати вірші й на своїх гімназіяльних учителів; наприклад, на вчителя арифметики Карла Вакулевича:

Вакулевіч, в класс вошедші,
Запер за собою дверь
І, на кафедру возсѣвші,
Об'ясніл таблицу мер... і т. д.

На вчителя географії, поляка Чарторійського написав поет такого вірша:

Чарторійській, в класс вошедші,
Задал острова учить,
І на кафедру возсѣвші,
Начал Гамалея бить.

— Ти дурак, дурак набітий!
Гібралтарській где пролів?
Ось землі где с орбітой?
А Гвінейській где залів?

— Уж на етот раз простіте,
Буду я всегда учить,
— Ну смотріте, не ленітесь
Буду вас нульом казнити! ¹

В четвертій класі гімназії В. Самійленко склав жартівливого часописа під назвою: „Попригунчик“ (по-російськи) з карикатурами, де містив вірші свої та товаришів. „Змісту віршів, статтів і карикатур не пам'ятаю, згадує поет, але здається, що ми випустили всього тільки 2 або 3 номери“ ².

На початку науки в п'ятій класі В. Самійленко написав навіть „Оду на 25-тілетнєє царствованіє Александра II“, що в стилі Ломоносова починалась так:

Восклікні, Рос, возвеселіся
І Александра восхвалі,
С трубою слава пронесіся
По всей Руси, по всей землі...

„Цю оду, пригадує поет, я повинен був читати на врочистому засіданні в гімназії, але раптом засідання було од-

¹ „Матеріяли...“ Op. cit., ст. 298.

² Ibid., ст. 299.

мінене; як виявилось потім, директор одержав якогось анонімного листа з погрозою зруйнувати гімназію вибухом¹.

Оце й уся та літературна спадщина, що захавала пам'ять Самійленкова з часів 1875-1879 р.р., починаючи від першої класи гімназії. Цю спадщину О. Дорошкевич розподіляє на дві групи: 1) „сатиричні портрети вчителів, і 2) поважна російсько-патріотична лірика в душі ще щонайменше Ломоносівської поетики“.² На мій погляд, хоч раннє віршування Самійленкове й ховає в собі дві ознаки стилістичного прийому: сатири й оди, але вони, поперше, дуже нерівні обсягом; а подруге, сатира в віршуванні Самійленка впливала з його внутрішніх інтенцій і була органічно зв'язана з сучасною йому дійсністю та оточенням, на яке початкуючий віршовник реагував безпосередньо в напрямі тих прикмет поетичного гумору та критичного зіставлення, що вже з дитячих літ визначались у його характері.

Але „якось одна з таких сатир потрапила до рук „класного наставника“; останній відніс вірша до директора гімназії й потім розповів Самійленкові, що директор обіцяв вигнати його з гімназії, як що він не покине своєї писанини“.³ І В. Самійленко припинив писати сатири; а з припиненням сатиричного журналу „Попрыгунчик“ мало б припинитися ціле його віршування в гімназії. Але трапилось офіційне свято 25-літнього царювання Олександра II (рік 1880), яке назовні обставлялося так, що до участі в нім притягалися й учні гімназії, яким доручали певні обов'язки, і один із таких обов'язків—хвалити „царя-освободителя“ врочистим віршом—припав В. Самійленкові, вже відомому в гімназії віршовникові. Виходячи з таких обставин, написання „Оди на 25-тілетнєє царствование Александра II“ ніяк не можна виводити з внутрішнього кола поетових інтересів, бо вона з ними нічим не була зв'язана, а впливала тільки з зовнішнього примусу.

Дитячі ж сатири Самійленкові зовсім не є „сатиричні портрети вчителів“, як гадає О. Дорошкевич, бо портретності в них в розумінні індивідуального образу, змальованого яскраво-особистими штрихами вчителя, я не бачу; на мій погляд, ці віршові гумористичні зариси—це сатиричні малюнки, що мають тенденцію зтипізувати бездарні педагогічні прийоми науки в класі, що тоді й пізніш були звичайне явище російської педагогічної практики в Україні. Такий же сатиричний малюнок є й вірш про господиню поетову С. Павлоцьку. Цей жанр сатири впливав із тієї сатиричної літератури XVIII ст., що її В. Самійленко тоді чи-

¹ Ibid., ст. 299.

² О. Дорошкевич: *Op. cit.*, ст. 12.

³ Б. Лисенський: *Op. cit.*, ст. 12.

тав, і до якої у нього був нахил від природи. Таким чином не дві категорії віршування виявляв Самійленко за дитячі роки свого життя в гімназії, а тільки одну, що справді впливала з основних прикмет його душі,—сатиричну, чи навіть епіграматичну. Від наймолодших літ своєї літературної свідомості поет схилився до сатири в нарширшім розумінні цього слова. (Далі буде).

Проф. Леонид Білецький.

ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КАМ'ЯНЦІ НА ПОДІЛЛІ.

Вступні уваги. 22 жовтня цього 1935 року минає сімнадцять літ з того часу, як у Кам'янці-Подільському був заснований Український Державний Університет. Повставши за часів Української влади, в 1918 р., Університет цей перетривав усі бурі та непогоди українсько-російської боротьби, і не загинув навіть тоді, коли в Україні запанувала більшовицька влада, переформувавшись тільки замість однієї в дві високі школи.

Факт повстання високої школи творить у житті кожної нації та держави велику подію, коли не епоху, і не дурно про кожний університет ув Європі ми знайдемо цілу літературу. Заснування Кам'янецького Університету, оскільки це був (разом із Київським) перший Український Університет, що повстав волею й заходами українських національних сил, і єдиний, що жив та розвивався—хоч і дуже короткий час—під охороною української національної влади, — безумовно треба розглядати, як велику подію в житті України.

На жаль, в українській літературі про Кам'янецький Університет поки-що зустрічаємо тільки коротенькі доривчасті відомості, а десятиліття з дня заснування Університету відмічене тільки двома статтями-спогадами + проф. В. О. Біднова („Л.-Н. Вісник“ кн. 11-12 і „Тризуб“ за 1928 рік), що оповідають про академічне життя Університету за влади Української Народньої Республіки. Що ж до історії самого повстання та організації Університету, то її ще, здається, ніде не висвітлено. Між тим, уже кілька з тих людей, що стояли дуже близько до справи заснування Університету, померли, не встигнувши щось записати про це велике діло.

З огляду на все це, оскільки мені довелося також брати певну участь у цій справі, вважаю своїм громадським обов'язком записати те, що зберегла моя пам'ять про повстання Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському.

Признаюся, однак, що спонукують мене до цього й

де-які моменти, так би мовити, практично-утілітарного характеру. Річ у тім, що самий спосіб організації Університету в Кам'янці та ті методи, які були застосовані при цій роботі, видаються мені майже зразковими.

Між тим, треба признати, що коли Українській Державі судилося знову повстати, то це без сумніву станеться тільки як наслідок доброї організації всіх тих елементів, з яких складається держава. Конкретно кажучи, це станеться тоді, коли ми добре з'організуємо українські народні маси, коли ми організуємо сильну армію, коли належно організуємо внутрішнє управління, коли доцільно організуємо економічне життя, коли широко організуємо пропаганду нашої справи закордоном, коли добре поставимо (організуємо) виховання нації і т. д., і т. д. Словом, питання організації, наука організації, її теорія й практика мусять зайняти в житті української нації дуже поважне місце. Ми мусимо вчитися організації, коли хочемо, нарешті, побудувати такий складний організм, як держава. Думаю, що цьому завданню має служити, між іншим, також історія нашого недавнього минулого.

Історія організації Кам'янецького Університету—це невеличка частка в загально-державній організації, але, оскільки вона дає привід підкреслити де-які засоби й методи організаційної праці, то я це роблю. Гадаю, що й читач, якого цікавить тільки історія повстання Кам'янецького Університету, не буде дуже ремствувати за цей „ухил“.

Чому саме Кам'янець? Коли йде мова про історію повстання Українського Університету в Кам'янці, то, між, іншим, напрошується невідільне питання: чому саме повстав він у Кам'янці, в маленькому Кам'янці, з його тільки 40-тисячами населення, і чому, наприклад, не в великому Катеринославі, багатому Миколаєві, чи хоч би в модерній, із повищеними претензіями, Вінниці?

І доводиться відповісти: просто тому, що саме в Кам'янці знайшлося кілька людей, що зуміли сильно хотіти, зуміли твердо поставити перед собою певну мету, й потрапили провести її в життя...

Тепер, коли українське громадянство, після пережитих нещасть, так сильно підупало на душі, коли серед нього народилося так багато скептиків, подібна думка про заснування високої школи десь у глибокій провінції, без видимих даних для цього, певне була б осміяна, як „наївна“, „нереальна“, „фантастична“.

І, хто знає, може спочатку такою вона й була...

Але не дурно Гайне сказав:

Той, хто сильну віру має
В речі найнеможливіші,—
Найбільш речі неможливі
Сотворити й сам здолає...

І, справді, крім сильної віри й бажання в кількох людей, сам Кам'янець і тодішні обставини його життя давали дуже мало об'єктивних даних для успіху задуманої справи.

Кам'янець восени 1917 року. Ідея заснувати в Кам'янці Університет виникла десь восени 1917-го року. Цей рік, справді, був роком буяння найбільшої волі й найширшого розмаху в Україні. Але не треба забувати, що це справедливо щодо весни й літа цього року, з осені ж розпочались в Україні сум і біда. В Петербурзі з жовтня місяця формально й фактично запанували більшовики й поширили свою владу на цілу Росію. Україна безсило змагалась із цією хвилею, що ось-ось затоплювала й її. Зокрема Кам'янець опинився в особливо несприятливих обставинах: тут, як у прикордонному місті, стояв штаб Південно-західного фронту (генерала Брусілова), було тут дуже багато військових частин та установ, і коли армія збільшовичилась і фронт розпадався, такі міста, як Кам'янець, особливо це відчували. Утворювався хаос. Панували різні військові комітети, що самі не знали, чого їм треба. А через місто безнастанно перекочувались хвилі здеморалізованого війська, що без усякого ладу й порядку, самовільно, верталось із фронту додому, угліб Росії.

При такій ситуації сила місцевої української влади, що залежала від Центральної Ради, представлялася дуже проблематичною, і, справді, з кінцем 1917 року в Кам'янці захопили владу більшовики—переважно з перехожих військових,—що почали творити тут лад і право. Між іншим, комісаром освіти вони призначили колишнього сторожа Губерніяльної Земської Управи (Губерніяльне Самоврядування), на прізвище Мельник, що й почав дуже ретельну візитацію по середніх школах. Так, оповідають, що, побувши в якійсь гімназії на лекції французької мови, він вийшов із класи й з апломбом заявив, що задоволений із того, як викладається німецька мова... Зате, правда, не розумів, чому більшовики нападають на релігію, й сильно обстоював Закон Божий у школах...

Таким чином, ось у яких обставинах доводилось піонерам українського Університету плекати свою незвичайну думку.

Треба було перечікувати кінця хаосу, треба було вірити в повернення нормальних обставин, у перемогу української влади, і аж тоді—в можливість заснувати Університет.

Треба було мати велику віру, знаючи, що над столицею України—Києвом збираються тяжкі олив'яні хмари в образі Муравйова.

До того ж, Кам'янець і щодо культурних сил взагалі представлявся на той час досить бідно. Річ у тім, що з Кам'янця, як із прифронтового міста, були евакуовані майже

всі губерніяльні установи,—суд, фінансове відомство, банк, контроль, а між ними й Губерніяльне Земство, що мало в своєму складі найбільш українського свідомого елементу. Була евакуована й Духовна Семінарія,—цей резервуар української свідомої молоді. Таким чином, Кам'янець на той час замість губерніяльного центру уявляв із себе картину повітового закинутого міста, забитого, правда, різними військовими установами, що саме розвалювались разом із фронтом.

Хто були ініціатори Українського Університету в Кам'янці? Хто ж були ті люди, що заініціювали заснувати Український Університет у Кам'янці? Їх було троє. Це були: Голова Кам'янецької Повітової Земської Управи (Повітове Самоврядування) Олімпіяда Михайлівна Пашенко, далі—Голова Кам'янецької Мійської Управи (бурмістр) Олександр Павлович Шульмінський і Голова Подільської Губерніяльної „Просвіти“—лікар Кость Григорович Солуха.

Правда, для повної історичної точности цього не досить. Цікаво,—у кого, власне, першого, при яких обставинах і під впливом яких міркувань зродилась ця ідея? Цікаві також перші її кроки. Але, на жаль, це якраз мені в подробицях невідоме: в той час я працював у Подільському Губерніяльному Земстві, як голова відділу Народної Освіти, а, на припоручення Генерального Секретаріату Освіти за Центральної Ради, займав іще офіційне становище губерніяльного комісара освіти на Поділлі. Земство тоді було евакуоване з Кам'янця до Вінниці; я весь був зайнятий українізацією нижчого й середнього шкільництва на Поділлі, зв'язок із Кам'янцем був тоді дуже утруднений, і тому тільки через місяців два-три після виникнення в Кам'янці цієї ідеї я довідався про її існування. Згодом, із весни 1918-го року, коли Губерніяльне Земство знову вернулось на своє старе місце, до Кам'янця, мені довелось стати дуже близько до реалізації цієї ідеї, але,—як це не дивно, — мені не пощастило ніколи почути й довідатись у подробицях про обставини самого зародження й найперші кроки цієї ідеї. Причина була та, що роки 1918-1920 в Україні, а зокрема, на Поділлі, були такі бурхливі й багаті на події, роботи живої, важливої й невідкладної було так багато, всі були такі зайняті, що не було навіть часу вертатись хоч думкою назад.

А, між тим, як кажуть у Галичині, уже „найвищий час“ ці перші моменти зародження й життя ідеї Українського Кам'янецького Університету записати й зафіксувати. Бо—як це не вражає—а неможливий хід часу бере своє, і хоч Університет засновано, здавалось би, так недавно,—всього 17 літ тому,—а вже одного з його основоположників нема в живих: доктор К. Солуха відійшов на той світ. Та й крім того пригадується, як у російських школах професори соромили

нас, а то й просто ганяли, коли ми не знали, напр., хто заснував Московський чи Казанський Університет. А, між тим, мало хто з української інтелігенції знає, хто ж перший подав думку заснувати нашу першу національну високу школу.

Знаючи добре психологію й темперамент трьох перших діячів Кам'янецького Університету, а також на підставі уривчастих інформацій, я не помилюсь, коли скажу, що головним „протитором“ цілої справи була, власне, Олімпіяда Михайлівна Пащенко. Ідея заснування Українського Університету—це в найбільшій мірі її ідея, як їй же належать і перші кроки для організації цієї справи.

О. М. Пащенко. Уже ця одна заслуга — піонерства в такому великому ділі, як заснування Університету, ставить ім'я О. М. Пащенко в ряд найзаслуженіших діячів на полі української культури.

Але й поза тим, з іменем цієї жінки, що тепер скромно живе на Волині, зв'язаний досить довгий період громадського життя в м. Кам'янці і поза ним. О. М.—донька народнього вчителя М. Пащенка, що ввесь був перейнятий ідеями т. зв. 60 років, цебто ідеями народолюбства й служення „меншому братові“, що їх проголошували в Росії такі письменники й публіцисти, як Білінський, Некрасов, Добролюбов, Гліб Успенський і т. ін. Цими ж ідеями з най-

Олімпіяда Пащенко, українська громадська діячка, Голова Кам'янецького Повітового Самоврядування.

молодших літ перейнялася й О. М. Року 1904-го, коли на Далекому Сході Росія розпочала нещасливу й непотрібну війну з японцями і народ там задурно гинув від хвороб та ран, О. М. не спинилась перед тяжкою подорожжю через Сибір і подалася на Далекий Схід, як сестра-жалібниця. Моє перше знайомство з О. М. датується приблизно 1906-07 роком, коли О. М. саме вернулася з Далекого Сходу, і в Кам'янецькому Мійському Театрі читала свої художньо написані вражіння з війни й діяльності там Червоного Хреста. Але в той час і вражіння О. М. були написані російською мовою, і сама О. М. була людиною російської культури, як, зрештою, майже вся тоді інтелігенція в Україні..

Одначе, російська революція 1905-06 років дала мож

ливість маленькому гурткові свідомої української інтелігенції в Кам'янці заснувати тут „Просвіту“. Помаленьку, підбором членів і своєю симпатичною культурно-освітньою діяльністю, „Просвіта“ почала звертати на себе увагу й тих людей, що хоч і не ставили перед собою українського національного питання, але яким громадський інстинкт підказував, що тут власне, в роботі для народу, вони можуть знайти поле приложити свої сили. Однією з перших таких осіб і була О. М. Вступивши до „Просвіти“ на початку її існування, цебто десь 1907-го року, О. М. дуже швидко перейнялася духом та ідеями Товариства, і від того часу аж до кінця існування „Просвіти“ була одна з найбільш ретельних її діячок. Уся робота, всі виступи Т-ва,—лекції, вистави, вечірки—уже не обходились без такої чи іншої її участі. Але О. М. була громадська діячка широкого масштабу, і тому різні громадські виступи, що взагалі відбувались у Кам'янці й поза „Просвітою“,—чи то освітнього, чи благодійного, чи політичного характеру—майже завжди відбувались при її енергійній участі. За цю участь і за свої радикальні політичні погляди О. М. мала не раз неприємності як від влади, так і від свого шкільного начальства—О. М. була вчителькою мійської школи,—але це її не спиняло. Не дивно тому, що О. М. користувалась у Кам'янці широкою популярністю, яка переходила далеко й поза межі міста, а коли прийшла революція 1917-го року, то О. М. була обрана на відповідальну посаду Голови Повітової Народньої (Земської) Управи, цебто, фактично, господарем великої території, що має поверх 150 сіл і більш як 200.000 населення (колишні повіти в Україні разів у три-чотири більші від галицьких).

Отже, спираючись на свій авторитет Голови Повітової Управи й на ті матеріальні можливості, що міг дати повіт, О. М. й піднесла думку заснувати в Кам'янці-Подільському,—для обслуження в першу чергу Поділля, з його 4-х мільйонним населенням—Український Університет. З боку Кам'янецького Повітового Земства передбачалось асигнувати на цю мету певну суму, коли не помиляюсь,—щось коло 100.000 карбованців.

О. П. Шульмінський. Університет, за планом, мусів повстати в Кам'янці. Отже тут на чергу приходило питання про те, як до цієї справи поставиться місто. Це питання не було таке просте, бо Кам'янець дуже тяжко можна було б назвати українським містом. Тоді було в ньому десь певне поверх 40 тисяч мешканців, але з них 25 тисяч припадало на жидів, понад 5 тисяч на поляків, і тільки решта були міщани-українці, тоді ще з неокресленою виразно національною свідомістю. Таким чином, як бачимо, місто з подібним складом населення дуже мало могло цікавитись такою справою, як Український Університет. Може навіть нав'

паки. А, тим часом, власне, місто, цебто його Мійська Управа насамперед мусіли створити умови, сприятливі для повстання в ньому високої школи. А саме: місто мусіло дати землю, забезпечити Університет принаймні на перші часи помешканнями, створити прихильне моральне тло і т. д. Словом, при неохоті міста, навіть і за української влади, справі можна було б дуже пошкодити. Але, на щастя, якраз власне другим „протором“ Українського Університету в Кам'янці став саме мійський голова (бурмістр) Кам'янця-Подільського. Це був Олександр Павлович Шульмінський,—постать теж цікава й примітна. З походження він був поляк, з освіти—правник, а вдачею—громадський діяч. І ця риса його характеру поклала тавро на всю його діяльність: дуже велику частину свого життя він був членом Кам'янецької Мійської Управи, і тут щиро працював для міста, як для такого, незалежно від національного складу його населення. Поза тим Шульмінський був освіченою й культурною людиною, і розумів, яке значення для розвитку кожного міста має висока школа. Його відношення до українського руху, як для поляка, також було особливе: він ставився до нього незмінно прихильно, і тому ще при заснуванні в Кам'янці першої на Поділлі „Просвіти“ в 1906 році став її членом, не раз допомагаючи діяльності товариства, як член Мійської Управи.

Олександр Шульмінський, Мійській Голова Кам'янця-Подільського.

З огляду на це все, ідея заснувати в Кам'янці-Подільському Український Університет знайшла в особі Шульмінського надзвичайно гарячого прихильника.

У всякому разі, містові, оскільки воно бажало, щоб Університет для Поділля повстав власне в ньому, належало перше слово, і це слово, завдяки Шульмінському, що на той час був Головою Мійської Управи, було солідне й повноцінне. Шульмінський узявся до справи з повною енергією й активністю. Треба було скласти проєкта справи, а також відповідну доповідь для пленуму Мійської Думи, й про

вести складну кулуарну роботу, щоб добитися від міста певних жертв для Університету. А ці жертви—як показали пізніші події—були не малі: місто з першого ж року виділило для майбутніх побудовань Університету 50 десятин своєї землі, ухвалило щорічне певне асигнування (не пам'ятаю, в якій висоті) і брало на себе турботи примістити Університет у перші роки його існування. Поза цим, були з боку міста ще й інші, дрібніші зобов'язання, але їх виявить уже Історик Кам'янецького Університету, що буде посідати всі відповідні матеріали, коли вони ще не загинули після тих пертурбацій, які пережив Кам'янець.

Але чого історик не зможе виявити, а що мусять зробити сучасники,—так це висвітлити питання про те, як поставилося зразу населення міста, принаймні в особі своїх видатніших представників, до ідеї заснувати в Кам'янці Український Університет.

Треба думати, що в 1917 році, коли українська справа, властиво, вперше стала перед широким громадянством і все в ній було неясне, починаючи від самої мови, справа Університету десь певне не пішла так рівно, і десь певне було коло цього питання не мало непорозумінь і тертя, коли не явних, то кулуарних, але, повторюю, мені не довелося бути свідком і учасником найперших кроків Кам'янецького Університету. У всякому разі, організатори його, з огляду на склад населення Кам'янця й Поділля, рішили піти на зустріч інтересам „національних меншостей“.

Так чи йнакше, постанови міста про те, щоб клопотатися про заснування в Кам'янці Університету, разом з ухвалами про матеріальну базу для нього,—були фундаментом для розпочаття цілої історичної акції—збудувати на Поділлі Український Університет.

К. Г. Солуха. Але—річ натуральна—вся ця переважно національна акція абсолютно не могла піти поза відомом і участю ще однієї людини, що й була третім основоположником думки про Університет у Кам'янці. Це був Кость Григорович Солуха. На цій постаті я спиняюсь ув інших своїх спогадах.¹ Тут же вистачить сказати, що Солуха був той „муж совіту“, що від 1906 року незмінно стояв на чолі українського руху на Поділлі, як Голова „Просвіти“, якого знало й поважало все українське (й неукраїнське) Поділля.

Ідея заснувати Університет могла виходити й не від нього, але вона могла набрати значення поважної й реальної справи тільки при умові, коли її підпер авторитетом власним і авторитетом старішої й найзаслуженішої української установи на Поділлі—Голова „Просвіти“ лікар Солуха.

¹ В. Приходько: „Під сонцем Поділля“. Вид-во „Червона Калина“, 1930 р.

Ось ця трійця й розпочала в Кам'янці велику справу. Але ж Університет призначався не для Кам'янця, а для українського населення губернії насамперед, і тут мала прийти до слова інституція, що піклувалася освітою цього населення. Це було—Губерніяльне Земство.

Воно мусіло сказати перед владою своє слово щодо потреби такої інституції для губернії, воно мусіло, як установа губерніяльного масштабу, підперти своє слово й відповідним солідним асигнуванням. Це було потрібне насамперед, щоб заохотити Державу заснувати Університет саме на Поділлі, щоб показати Державі, що місцеве населення теж готове принести реальні жертви для цієї загально-національної справи.

З цією місією й прибув до Вінниці, до Губерніяльної Земської Управи, доктор Солуха.

Україна — бурхливе море. Генеральний Секретар І. М. Стешенко.

Було це десь на початку 1918-го року (січень чи лютий), — пора, коли в Україні, як я зазначив угорі, панував страшний хаос. Українська влада Центральної Ради була заслаба, щоб опертися всюди фізичній силі різних більшовицьких (найчастіш салдатських) комітетів; більшовицька ж влада тоді ще не настільки вбилася в колодочки, щоб опанувати цілу територію. Тому Україна того часу уявляла собою різноманітні острівки то з українською, то з більшовицькою владою.

На однім „острові“ були такі порядки, на другім—інші; в однім місті дійсні були документи видані тільки українською владою, в другім місті, коли зловили кого з таким документом, розстрілювали. Тут, значить, була влада більшовиків. Зайняття ж Києва більшовиком Муравйовим надоло цьому хаосу особливо трагічного характеру.

Пригадую такий цікавий епізод: якось у січні 1918-го р.

Лікар Кость Солуха, Голова Подільської „Просвіти“ за весь час її існування.

сиджу я в Вінниці в Губерніяльному Земстві, зайнятий різними поточними справами, коли дивлюся—до моєї кімнати через скляні двері несміло заглядає з коридору якась дивна постать. Придивляюся—щось ніби знайоме; вдивляюся пильніше: ба, так це ж мій шеф—перший Генеральний Секретар Народньої Освіти в Україні—І. М. Стешенко! Я, здивований, швидко виходжу на зустріч: „Іване Матвієвичу, яким побутом Ви тут! Прошу до кімнати!“ Але вің, нервово озираячись, дає мені знака, щоб я мовчав, і швидко тягне мене в темний куток коридору. Одежа пом'ята, волосся розкуйовджене, обличчя бліде й десь тиждень не голене. В чому річ? Виявляється, в той час, коли ми в Вінниці ще благоденствуєм під українською владою й почуваємо себе патнами, в Києві від кількох днів лютує страшний завойовник—москаль Муравйов, хапаючи на вулицях людей, особливо старшин, і направо й наліво розстрілюючи всіх, у кого тільки знайде посвідку Центральної Ради. Виявляється,—за Стешенком, як за українським міністром, було влаштоване ціле полювання, і він кілька днів та ночей спасався від смерті, переховуючись по льохах та горищах у своїх знайомих. Нарешті, й це стало небезпечним, і він мусів тікати з Києва. Але як? Отже знайшли такий спосіб. У Києві існувало Управління Всеросійського Союзу Міст, де служило багато українців. Цей Союз мав на фронті різні установи обслуговувати військо, як—шпіталі, лазні, крамнички з різними товарами і т. ін. Тому знайомі вирішили видати Стешенкові посвідку від Союзу, що він є Іван Петрович Жуков (чи Усов) „приказчик лавки (підручний у крамниці) № такої-то, Всеросійського Союзу Городов, и отправляется в прифронтовую полосу для исполненія своих служебных обязанностей“. Ось із таким посвідченням, то їдучи потягом, то йдучи пішки, тремтючи перед кожною ревізією й облавою, спасався з Києва український міністер освіти. Треба було бачити, як усе пережите вплинуло на Стешенкову психіку... Він усе ще не вірив, що знаходиться поза межами безпеки, він усе ще боявся, що його впізнають, і щохвилі виймав із малого демократичного пуляресика своє посвідчення: всі його думки були ізв'язані з тим посвідченням,—йому все здавалось, що його розкриють, що він не подібний на „приказчика“ Усова чи Жукова, й до того він щохвилі фатально забував своє нове прізвище...

З огляду на те, що тодішнє становище в Вінниці, в суті речі, теж було дуже непевне,—вона кишіла більшовиками, які після зайняття Києва Муравйовим дуже піднесли голову,—то Стешенка довелось строго конспіративно вмістити в помешканні одного Вінницького українця, професора місцевого Педагогічного Інституту п. Щириці, що пізніш за часів Директорії був короткий час Товаришем Міністра

Освіти, при Міністрі І. Огієнкові. Тут Стешенко просидів, як у тюрмі, не виходячи з дому цілий час,—тижнів зо три, аж до приходу німців в Україну, коли він зміг безпечно вернутись до свого Києва. До речі, п. Щириця й його дружина, через рік, а саме літом 1919-го року, коли більшовики вдруге опанували Україну, трагічно закінчили своє життя: Щириця був розстріляний, як український діяч, а пані Щириця пізніш у в'язниці повісилась на власних косах... Оповідали, що для більшого знущання її виводили на розстріл кільканадцять разів, кожного разу відкладаючи цього акта на пізніше. Це так вплинуло на жінку, що вона, чим могла, припинила своє життя... Оповідали також, ніби серед обвинувачень їм закидали й переховування генерального секретаря Центральної Ради—Стешенка.

Я трохи відійшов у бік від свого оповідання, щоб ілюструвати, при яких, власне, умовах доводилось тоді українцям працювати, і що заснування Українського Університету в Кам'янці далеко не було тим простим звичайним актом, коли певна себе держава організує якусь інституцію.

Губерніяльне демократизоване Земство. Доктор Солуха доїхав до Вінниці, до Губерніяльної Управи, „на перекладних“, цебто як їздилося тоді в Україні: трохи потягом, трохи кіньми, трохи в нормальному вагоні, а трохи в вантажному, чи, як тоді називали, „теплушці“. Губерніяльна Земська Управа на той час теж була орган провізоричний, тимчасовий: це вже не була цензова, стара Управа, що діяла за царського часу, бо голова й деякі члени Управи після революції 1917-го року самі відійшли від справ, але це ще не була нова, демократична Управа, що мала бути обрана на підставі закону Керенського, підтвердженого Центральною Радою, цебто на підставі всенароднього, прямого, рівного й таємного голосування. Це була Управа „демократизована“, цебто в ній лишалось кілька членів від старої царської Управи, а до них увійшло тимчасово, до нових виборів, кілька представників від установ чи організацій революційного часу.

Так, із старих членів Управи фактично залишався один інженер Городецький, а з тимчасових були: від українців—проф. гімназії Юрко Олександрович Богацький, від Союзу Земських служачих російський соціал-демократ лікар Сергій Андрієвич Ільницький і від селян—хлібороб Стадник. Головою Управи офіційно числився старий і довголітній Голова Подільського Земства, поміщик і військовий правник Павло Миколаєвич Олександров. Але він із початком революції швидко побачив, що „не його сила“, що вороття до старого нема, і фактично відійшов від справ, виїхавши зовсім до Києва.

Таким чином, Управа в зазначеному вище складі мала рішати про Український Університет на Поділлі.

Так склалося, що з походження свого всі члени Управи були українці, але, фактично, з політичних переконань і симпатіями це були різні люди. Городецький, член старої Управи, властиво був „малорос“, із ухилом вправо, Ільницький був російський соціал-демократ, людина, що до української влади ставилася виразно вороже, а до українських культурних починань із явною нехиттю й скептицизмом. Він виконував обов'язки голови Управи. Селянинин Стадник був обраний іще з гласних царського земства,—це був старший заможній чоловік, що більше орієнтувався „на панів“, і ніяк не міг второпати, що це за Україна і що то взагалі на світі „поробилося“. І тільки один Богацький був свідомий українець. Я тоді, як згадувалось вище, завідував відділом Народньої Освіти Губерніяльного Земства, і на мене впадав обов'язок підготувати для Управи доповідь у справі Українського Університету на Поділлі.

Щебто, треба було, щоб Управа згодилася внести відповідного проєкта на Губерніяльне Земське Зібрання. За інших обставин, зважаючи на склад Управи, це була б річ досить тяжка, а то й зовсім неможлива. Але тоді все складалось у нашу користь: ціла революція йшла під знаком перемоги української ідеї, Управа була тимчасова й не почувала себе справжнім господарем, а справжній господар Поділля—земські гласні—вже були по повітах обрані. По закону, кожний повіт обирав від себе по 5-7 гласних до „губернії“, і з них мало скластись уже справжнє нове демократичне Губерніяльне Земське Зібрання. Вибори по повітах показували абсолютну перемогу українців; це передрішало й склад Губерніяльного Земського Зібрання, а разом із тим і долю питання про Український Університет на Поділлі. (Далі буде).

Віктор Приходько.

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО В ССРСР ЗА 15 ЛІТ РЕВОЛЮЦІЇ (1917—1932).

(В марксо-ленінській оцінці).

Під таким заголовком видрукував В. Дроздовський у чеському науковому журналі „Slavia“ 1935 р. т. XIII кн. 2-3 ст. 509-535 свою статтю російською мовою: „Украинское литературоведение в СССР за 15 лет Революции (1917—1932 г. г.)“. Це короткий бібліографічний огляд праць, що появились на терені ССРСР і присвячені вивченню української літератури. Стаття ця дуже цікава для нас не тільки

своїм змістом—підсумок величезної наукової праці українського народу, але також і власними марксо-ленінськими поглядами автора, що тепер запанували в Україні, на літературу, методологію її та на окремих наших учених літературознавців, а тому я зреферую тут цю статтю докладніш.

Автор переглядає, як твердить, тільки наукові праці, що вийшли окремими виданнями. Журнальних статей майже не подає; з невідомої причини не подає також і праць західньоукраїнських та емігрантських учених,—згадує їх дуже рідко (може не вважає їх за наукові?), через що огляд вийшов неповний.

Автор правильно вказує, що „за дореволюційного часу, через жорстокі утиски, в царині українознавства зроблено небагато, та й це невелике припадає головню на відносно „вільний“ час по 1905 р., коли повсталала національна преса, а в Києві заклалося відоме Українське Наукове Товариство. А далі підкреслює: „Через це виразніш кидаються в вічі ті великі успіхи, що їх досягла українська літературознавча наука по Револуції 1917 р. Правда, перші п'ять років, особливо ж за роки 1918—1921-ий, коли хазяйнували в Україні відділи різних „батьків“ та чужих інтервентів, а по містах грасував голод, не сприяли поважним науковим працям, але вже з дальшого двохліття, по закріпленні в Україні Світської влади й по відновленні нормального господарчого життя, літературознавча продукція стала хутко рости як кількисно, так і якісно (ст. 509).

Центром літературознавчої думки в Україні ввесь час була Українська Академія Наук у Києві, а почасти й інші наукові установи, що сильно підпадали впливові своєї найвищої наукової установи. Академія видавала „Записки Історично-Філологічного Відділу“, „Україну“, різні збірники своїх Комісій. „Так було до відомого процесу „Союзу Визволення України“, коли на лаву підсудних засіла група видатних робітників Історично-Філологічного відділу ВУАН на чолі з б. академіком С. Єфремовим, і до великої літературознавчої дискусії, що, зачавшись у РСФС, перейшла згодом р. 1930-го в Україну“ (ст. 509). „Праця ВУАН — на думку В. Дроздовського—мала занадто віддалену від питань сучасності тематику, гіпертрофію „фактошукання“ й консервативну методологію“ (509), і все це заціплювала й провінційним науковим установам. Через усе це „тепер ВУАН у царині літературознавства відступила керівне положення заснованій іще 1926-го року літературознавчій установі: „Інститут Тараса Шевченка“ в Харкові з його філіями в Києві та Одесі“. Замість видань ВУАН став появлятися з р. 1930-го науковий двомісячник Інституту: „Літературний Архів“ та його ж низка збірників, монографій, науково-популярних брошур і видань творів українських класиків. Крім цього, з

1928-го р. в Харкові виходить місячник марксистського літературознавства, критики й бібліографії: „Критика“, де друкуються статті головно принципіального характеру; згодом його перейменували на „За Ленінсько-Марксистську Критику“. Крім цього видаються журнали: „Червоний Шлях“, „Молодняк“, „Західня Україна“ та „Життя й Революція“ (вже закритий), де так само час від часу появляються літературознавчі статті.

„В українськiм літературознавствi—твердить В. Дроздовський—iде переоцiнка цiнностей. Критика й самокритика (чи добровiльна? *І. О.*) просякла також i в ВУАН, де, як i в iнших науково-дослiдчих установах, вiдбувається методологiчне перезброєння на основах марксизму-ленiнiзму“ (510). Цi свої думки В. Дроздовський подає для того, „щоб не склалося вражiння про українське пореволюцiйне українознавство, як про суцiльний органiчний процес. Звичайно, та класова боротьба, що точилася й точиться в Україні, знайшла місце i в літературознавствi, а тому ясно, що часто мiж однотемними працями, скажемо, С. Єфремова з одного боку та працями марксиста В. Коряка з другого, колосальна принципова рiзниця, якої проте довго не могли чи не хотiли зрозумiти деякi літературознавцi-еклектики, що заблудили по мiж двома лагерьми“... (510).

Подавши докладно бібліографічні покажчики літературознавства (510—515), В. Дроздовський спиняється на загальних курсах української літератури (515—6), подаючи про кожен із них свої ідеологічні замітки, звичайно, з погляду марксизму-ленінізму. Про „Історію українського письменства“ С. Єфремова, що вийшла чотирьома виданнями, В. Дроздовський додає: „Єфремівські курси в певних колах українського буржуазного громадянства й науки користались великим авторитетом“ (515), але сам автор дуже низько ставить Єфремова: „Єфремів завжди був не більш, як по-своєму видатний публіцист, для якого завдання історично-літературного дослідження зводилися до ілюстрації аргіогі даної метафізичної схеми розвитку українського літературного процесу“ (524).

Про відомі підручники історії української літератури Ол. Дорошкевича В. Дроздовський додає: „Обидва підручники Дорошкевичеві мали до 1930-31 р. цілу низку видань, але тепер жорстоко розкритиковані, як—на думку рецензентів—один із проявів українського націонал-демократизму, і по школах уже не прийняті. Навіть сам автор категорично осудив ці свої праці, див. хоча б його „Лист до редакції“ („Літературна газета“ 1932 р. ч. 11)“... (Чи „Лист“ цей добровільний? *І. О.*).

В. Дроздовський як літературознавець — марксист-ленініст, а тому всі курси нового літерата В. Коряка, написані

з такого погляду, йому найбільше подобаються, чому він їх скрізь і підкреслює. Але „загальні курси навіть В. Коряка, не кажучи вже про інші,—а особливо, звичайно, Єфремівські,—тепер визнані незадовільними, і складення нового справді марксистського синтетичного курсу літератури зараз на повістці дня українського літературознавства“ (516).

Зазначивши видатніші праці української літератури „до би феудалізму й передкапіталізму“ (516-518), здебільшого давньої літератури, В. Дроздовський переходить до нової літератури, й розпочинає свій огляд докладним перерахуванням праць про Т. Шевченка (518—520),—окремих дослідів і видань його творів. Автор особливо підкреслює ті праці про Шевченка (Ан. Речицького та В. Коряка), що написані з погляду марксистського й що підпали гострій „академічній критиці“, а на цю критику „не можна дивитися йнакше, як на прояв тієї соціальної боротьби за Шевченка, що розпочалась іще чи не за життя поетового й надто загострилась у пореволюційний час“ (519). Про відоме академічне видання творів Т. Шевченка (вийшло два томи: т. 4: Щоденні записки та т. 3: Листування) за редакцією С. Єфремова автор пише, що це видання вийшло „з дуже багатими коментарями і ін. науковим апаратом, але якраз ці коментарі, що належать Єфремову й ін., щодо правдивої наукової об'єктивності, викликають найбільші сумніви; не вільні вони й від нестачі фактичних“ (520)... Забуває В. Дроздовський, що коло цих двох томів творів Шевченка працювала сотня наших учених, що подали надзвичайно багато найціннішого матеріялу.

Про велику біографію Шевченка, що написав Б. Лепкий і видав при I-м томі свого видання Шевченкових творів 1918—1919 р., В. Дроздовський додає: „Ця праця Б. Лепкого не дала майже нічого нового навіть у порівнянні з працею А. Кониського 1898—1901 р.“ (519). Правда, й сам С. Єфремів оцінив цю працю Лепкого ще гостріше й нижче.

Далі В. Дроздовський перераховує нові праці про Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітку, Кухаренка, Гребінку, Щоголева, Стороженка, Куліша, Вовчка, Свидницького, Руданського, Старицького, Нечуя, Мирного, Франка, Коцюбинського, Л. Українку, Самійленка, Черемшину (тут перекручений на Черелишина) й ін. Про П. Куліша автор пише: „Куліш, як і Шевченко, став об'єктом марксистських дослідів, що виставляють його як, ідеолога українського націоналізму, діаметрально протилежного Т. Шевченкові, ідеологові українського передпролетаріату“ (522). З 1930-го року, за редакцією О. Дорошкевича, „Інститут Т. Шевченка“ став видавати Кулішеві твори.

У супереч відомій праці С. Єфремова про Івана Нечуя-Левицького 1924 р., В. Коряк написав у „Критиці“ 1928 р.

ч. З свою статтю, а в ній виставив Нечуя, „як продовжника П. Куліша, шовініста й просвітника“ (523).

Року 1928-го вийшла праця С. Єфремова про Панаса Мирного, „але й цю, кращу з Єфремівських праць, не можна назвати поважною науковою працею; Єфремів завжди був не більш, як по-своєму видатний публіцист“ (523—524).

Про Б. Грінченка В. Дроздовський додає: „Кумир української дрібнобуржуазної інтелігенції та ідеолог бойового націоналізму“ (528).

Докладно перераховує Дроздовський і літературні праці загального характеру, історії критики, цензури, взаємовідносини між українською та слов'янськими літературами, наукового вивчення літератури, критики, теорії й методології літератури (528—535). Критика А. Ніковського Дроздовський так характеризує: „Найвидатнішим по Єфремові критиком із буржуазно-націоналістичного лагера був (а де тепер? І. О.) А. Ніковський“ (534).

Свою статтю В. Дроздовський закінчує заввагами, що „за 1930—1932 р. р. підпали докладній критиці, а частинно самокритиці (?) праці таких літературознавців, як С. Єфремова, М. Зерова, І. Айзенштока, О. Дорошкевича, А. Шамрая, Є. Перлина та інш. Ідеалістична ідеологія зовсім зруйнована, і в Україні ще більш закріпилась методологія марксо-ленінська, і на її позиції почали переходити багато старих літературознавців. Дискусія, між іншим, показала, як виріс та зміцнився за останні роки літературознавчий молодняк, головню аспірантура й наукові співробітники Інституту Т. Шевченка. Нарешті дискусія взагалі значно підвищила методологічний рівень сучасних літературознавчих праць, що відходять як від „ученого сальєризму“ формальної школи недавніх років, так і від безпринципної схоластики багатьох літературознавців дореволюційної формації. Проте й при всьому цьому треба визнати, що й на цьому етапі дослід літературних проблем стає не стільки ще вглибину, скільки вширину, і основні положення марксо-ленінської методології в конкретних літературознавчих дослідках на конкретному матеріалі часто застосовуються ще занадто примітивно, занадто загально“ (535).

Такий зміст цікавої бібліографічної статті В. Дроздовського. Кажу „цікавою“ тому, що вона ясно показує нам сьгоднішній літературознавчий напрям в Україні. Визнаємо той напрям аж надто однобоким, проте знати мусимо про те найглибше.

Але на одну річ хочу звернути увагу шановної Редакції „Slavia“, що видрукувала статтю В. Дроздовського. Думаю, що Редакція мусіла виразно відмежуватися від тих суб'єктивних думок, що їх висловлює Дроздовський про найбільш шанованих і заслужених українських учених і письменників.

Правда, під статтею читаємо отаку малопомітну примітку за підписом загадкових ініціалів *И. М.*: „С этой (марксо-ленинско́й) точки зрения пишет и автор настоящего обозрения, что надо иметь в виду при отдельных его оценках“ (ст. 510). Ця примітка заслаба, та й кому вона належить (М. Муркові?)? „Slavia“ широко читається й поважається в слов'янському світі, і такі статті, як В. Дроздовського, викликати-муть тільки баламутство та непорозуміння, якщо до них не буде виразного редакційного застереження.

Проф. Іван Огієнко.

ХАРЧОВЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ ВЗИМКУ 1934—35 Й НА ВЕСНІ 1935 РОКУ.

До в'яснення сучасних можливостей розвитку нашої культури.

Звістки про харчовий стан у цілій Радянській Україні взимку 1934—35 та на весні 1935 р. подаються такі суперечні, що на перший погляд важко їх погодити між собою, й повстає вражіння, що певна частина їх тенденційна.

Виключаючи звідомлення деяких явно суб'єктивних кореспондентів, треба сказати, що зміст цих звісток при їх глибшому вистудюванні залежить від того, в яке місце попадають їх автори. Річ у тім, що повальний і масовий голод в Україні, що був взимку 1932—33 р., перемінився тепер у загальне недоїдання, задержуючи свою силу,—хоч може й не в такій гострій формі—тільки в певних соціальних верствах населення та захоплюючи й надалі масово ті села, що мали цієї осени неврожай, чи не встигли, ізза різних причин, відповідно обробити необхідний для заспокоєння своїх потреб розмір поля.

Таким чином голод став тепер із загально-народного—соціальним явищем. Для зрозуміння цієї переміни треба накреслити загальну господарську систему більшовиків у місті та в селі, а тут знов супроти колгоспів і одноособовиків.

I. Сільське населення.

Більшовицький центральний уряд у Москві вираховує кількість сільсько-господарських продуктів, потрібних йому для прохарчування армії, адміністративного апарату, індустрійних центрів та для експорту, й накладає відповідний сільсько-господарський податок. Цей податок установлюється для нового врожаю за цілий рік наперед, іще перед сівбою, отже диктується виключно потребами держави, не звертаючи жодної уваги на дійсну величину збору. Податкові підлягають сільсько-господарські культури за окремими групами, а саме: ярина, озимина, картопля та деякі технічно-промислові культури; при чому дозволяється заміняти за певним розрахунком одну рослину другою тільки з тієї

самої групи (напр. просо гречкою), але не можна замінити овсом озимого жита, чи навпаки. Ті ж господарства, що не сіють ніякої з податкових культур, примушені купити визначену для них культуру в потрібній кількості й здати це державі. В такому стані знаходяться, напр., примійські господарства одноособовиків, що займаються виключно огородинцтвом для продажу в місті. Податок у таких випадках накладається тільки в збіжжі.

Центральна установа визначає величину податку по окремих союзних республіках, ці в свою чергу по окремих районах, район по волостях, а волосні комітети визначають окремим колгоспам і одноособовим господарствам, щоб саме і в якій кількості мусять вони здати державі, як сільсько-господарський податок. Так, іще в січні місяці 1935 р. був у Москві установлений податок для врожаю 1935 р. Окремі республіки мусять здати, напр., картоплі так: в Україні по 7 центнерів (700 кг.) з га (гектара) для колгоспників і по 20 ц. для одноособовиків; на Білорусі по 11 ц. для колгоспників і по 20 для одноособовиків. Відповідні цифри для Криму: 8 ц. і 14 ц., для Азовсько-Чорноморського Краю: 5 ц. і 14 ц., для Північного Кавказу: 10 ц. і 18 ц. Усе це тверді норми, незалежно від того, який буде врожай і скільки посадять картоплі.

Останнє твердження відноситься й до інших сільск.-госп. продуктів, у тому числі й до збіжжя. На зменшення податку в випадку неврожаю з боку держави не можна сподіватись, бо більшовицький уряд вважає тільки на забезпечення своїх потреб і не признає ніяких стихійних нещасть, стоячи на становищі, що неврожай може бути тільки наслідком поганої праці чи невмілого господарювання. Влада вважає, що при добрій праці земля вродить стільки, що вистачить і на податки, і на споживчі потреби. Коли ж не вродило—значить ти винен, і можеш робити, що хочеш: влада збіжжя не доведе й не допоможе. Так, напр., коли в Україні був страшний голод у 1932-33 р., то в Білорусі було позно хліба, але його не привезли (в Білорусі голод був у 33-34 р.).

Розподіл зерна в кожному колгоспі відбувається так, що при молотьбі віддається насамперед призначений на колгосп податок для держави й арендна плата збіжжям у машиніві станції за користування різними сільск.-госп. машинами, як тракторами, комбайнами і т. ін.; потім заповнюються різні фонди: посівний, запасовий, фонд платні для урядовців і учителів дотичного села і т. ін., і тільки остача роздається членам колгоспу—селянам—по числу трудоднів кожного. Таким чином, у залежності від урожаю, інтенсивності праці й інших причин припадає на трудодень дуже нерівномірна кількість зерна, найчастіш від $1\frac{1}{2}$ —2 кг., рідше поперх двох. Тут треба прийняти на увагу, що під „трудоднем“ розуміється не „трудовий день“, тобто певне число годин робочого дня, а певне завдання, після виконання якого робітникові зараховується один трудодень. На виконання ж одного трудодня робітник потребує в середньому поперх одного робочого дня, а в несприятливих умовах навіть до двох днів. В середньому чоловік може виробити на рік 250, а жінка 150 трудоднів, бо під час зимо-

вої перерви польові робітники, тобто подавляюча більшість працівників у колгоспах, не працюють. Одержаним з такого розрахунку збіжжям кожний робітник мусить покрити всі видатки цілої своєї родини: прогостуватись, одягтись, купити соли, сірників, гасу й т. ін.

Побічних заробітків колгоспний робітник у нормальних умовах не має, ніякої іншої допомоги на німічних чи малолітніх членів своєї родини з колгоспу не одержує. Взагалі, робітник одержує з колгоспу виключно тільки зерно; всі ж інші продукти, як горідину, зеленину, молоко, м'ясо, товці і що людина взагалі потребує для життя, мусить він купити на гроші, що виручить із продажу тієї частини зерна, що залишиться йому від прохарчування. В деяких випадках колгоспникам пощастило затримати в своєму користуванні ще з попередніх часів „присадибне господарство“, тобто горід; такі живуть звичайно трохи краще, бо забезпечені принаймні горідиною, зелениною й мають змогу тримати птицю й деякі домашні тварини, як трусика, поросята й т. ін. Але тут треба внести поправки, що часто-густо зерна з колгоспу не вистачає на прохарчування, і колгоспник із горідом, замість того, щоб сам споживати свої вироби, примушений нести їх на базар на продаж і на виручені гроші купувати хліба, чи промислові вироби, що без них він не може обійтись. Усе ж таки присадибне господарство являється великою поміччю колгоспникові. Тому постанова останнього колгоспного з'їзду в Москві (в перших числах лютого), що дозволяє колгоспникові мати присадибне господарство в Україні в розмірі однієї чверти гектара, може на той рік зменшити гостроту харчового питання на селі, принаймні в обсягу забезпечення сільсько-го населення горідиною та зелениною.

Під цей же час колгоспник залежить іще майже виключно від зерна з колгоспу. Коли б у колгоспі, напр., припало на один трудовдень по 10 кг. зерна, то робітники одержали б по 2500-3000 кг., і тоді голоду, звичайно, не було б, бо така кількість забезпечує цілу родину харчами й промисловими виробами, купленими за зерно. Але таких колгоспів немає. Тільки в невеликій частині колгоспів припало в осени 1934 р. на один трудовдень така кількість зерна, що забезпечила робітникам та їхнім родинам неголодне існування, даючи змогу покрити найпотрібніші видатки. В подавляючій же більшості колгоспів ця плата хиталася між 1-2 кг. зерна за трудовдень. Члени цих колгоспів недоїдають, ведуть напівголодне життя, або й голодують у повному значенні цього слова. Їхнє становище безвихідне, бо, не маючи ніякого власного майна, їм нізачо купити хліба, та й нема де, бо держава змушує тих селян, що мають лишки, продавати тільки в державні кооперативи, зуживаючи куплене знов таки на свої вище зазначені потреби. Все ж таки селяни вмудряються дещо виносити на базар, де вони більш одержують, ніж у кооперативах. Увесь хліб, що з'являється на базарі, є власне такий, так би мовити, контрабандний.

Комісар хліборобства України Папірний заявив іще в осени 1934 р., що 75 відсотків усіх колгоспів потребуватимуть на весні для посіву допомоги зовні. Це значить, що в 75 відсотках колгоспів не вистачило збіжжя навіть на заповнення посівного фонду, або що цей

фонд зужито таки на харчі та що на трудовень припала селянам мінімальна кількість зерна. З цього можна зробити висновок, що члени цих колгоспів голодують у більшості мабуть не менше, ніж у році 1932-33.

Такий висновок заяви Папірного підтверджує також декрет із 26-го грудня 1934 р. в справі „Посівної допомоги колгоспам“, що в тексті його говориться також і про харчову та фуражну допомогу. Для України призначає декрет коло 40 мільйонів пудів. Декрет подає, як причину безрадного становища, „стихійне нещастя“, пояснюючи нестачу хліба неврожаєм ізза посухи, що навістила майже всю територію Радянської України, крім північної частини Київщини та Чернігівщини. Але тут треба підкреслити, що нещастя не прийняло б таких розмірів, коли б влада не забрала від селян і не вивезла з України такого високого податку, а узгляднила оце саме „стихійне нещастя“ при зборі сільск.-госп. податку. Допомогу зробили, звичайно, не тому, що настало тепер гуманне відношення до населення, а виключно тому, що йнакше влада залишилася б на другий рік без можливости прохарчувати свій апарат.

Коли уряд прийшов тепер у найкритичніший момент на допомогу колгоспникам, то він залишив без найменшої уваги одноособовиків, що складають до 30 відсотків сільського населення України. Проти цієї соціальної верстви веде влада боротьбу, щоб таки примусити їх голодом до повної самоліквідації. На одноособовиків накладаються далеко більші податки, як це видно з вище наведених чисел по здачі картоплі, вони не захищені від різних додаткових примусових датків, робіт і т. ін. Тому можна з певністю сказати, що ця верства населення в подавляючій більшості теж знаходиться в становищу, подібному до 1932-33 р.

Крім цього, на селі зустрічаються ще, хоч уже і в дуже незначному числі, так звані „бувші кулаки“, їхні діти чи родичі. Становище їхнє безвихідне; їх вигнали з власних садиб і хат, а рівночасно ні до колгоспів не приймають, ні не дають можливости в якийнебудь інший спосіб заробити, так що ця категорія селянської людности напередзасуджена на голодову смерть.

Різні листи з України підтверджують, що в багатьох селах уже на початку року не було зовсім ні борошна, ні хліба, та що випадки голодової смерті трапляються нерідко. Це не стосується до тих сіл, де був добрий урожай і на трудовень припало більше зерна.

Що ж до вище згаданої державної допомоги частині колгоспів, то це недостатна підтримка; держава видає тільки по 600 грамів хліба на день, і то тільки тим, хто працює. Отже, коли, напр., родина складається з чоловіка, жінки та двох малолітніх дітей, то всі вони мусять прогодуватись оцими 600 грамами хліба, а це їх, звичайно, не врятує від голодової смерти в наслідок недоїдання.

Треба собі усвідомити, що селянське харчування базується на хлібі. Товщу й м'яса на селі зовсім немає, рідко трапляється молоко, також дуже мало поживних родів огородини, як квасолі, гороху, баклажан і т. ін. Є тільки досить зеленини та маловартісної в поживно-

му відношенні горобини: капусти, буряків і т. ін. Найгірше приходить, і то щороку, в місяцях березні й квітні, коли ще немає нової горобини й зеленини, що на селі з'являється тільки при кінці весни.

Не можна залишити без уваги ще одну обставину. Призначення податку в певних культурах вводить інколи дезорганізацію господарства, примушуючи сіяти те, що може зовсім у даних обставинах не потрібне чи не підходить до плодозміну.

З усього вище сказаного стає ясно, що кожне село в харчовому відношенні живе своїм окремим життям. З двох сусідніх сіл може бути одне охоплене голодом, тоді як друге мати цілком забезпечене своє власне споживання. А навіть більше: в тому ж сьому селі може один господар умирати, в повному значенні цього слова, з голоду, тоді як його сусід, напр. безсімейний робітник, мати все необхідне для життя.

II. Мійське населення.

а. Великі адміністративні й промислові міста. В місті хліба доволі, але в населення немає грошей його купити. Добре живуть і не голодують ті, що добре заробляють: вища інтелігенція, вища адміністрація, кваліфіковані робітники; ці категорії складають приблизно поверх 15 відсотків населення великих міст. Останні (нижча інтелігенція, нижча адміністрація, нижче кваліфіковані робітники та чорноробочі) ведуть нагів голодне життя. Але й цього не можна сказати цілком загально. Все залежить від того, хто де працює й як його інституція, завод чи фабрика організувала постачання своїх службовців і робітників. На заробітну платню, купуючи все по вільних цінах, прожити не можна. Тому кожна установа чи завод старається постачати своїм працівникам усе, що потрібне для життя, по дуже дешевих цінах. Але в залежності від різних причин і від самої організації це постачання на різних підприємствах буває дуже неоднакове: так, ув одному місці видають обіди дуже дешеві, в другому далеко дорожчі, в одному можна тільки пообідати, в другому й повечеряти, на одному заводі мають право обідати тільки самі працівники, на другому також і їхня родина. Все це витворює дуже неоднаковий стандарт життя мешканців міста: один може жити цілком сито, а його сусід, що працює випадково в другій установі, вести напівголодне існування. Для кращого зрозуміння умов життя необхідно навести бюджети деяких соціальних груп населення.

Бюджет учителя середньої школи (група „нижчої інтелігенції“). Нормальна платня вчителя на місяць 110 руб. за 18 академічних годин радянського тижня (шестиденний тиждень; 5 робочих і один „вихідний“ день). Із цього заробітку відраховується коло 12 відсотків на податки й різні примусові „добровільні“ датки: державну позику, на профсоюз, на добровільні товариства, як „Осовіахім“, „Озет“ (Общество земельного устройства евреев трудящихся) і т. ін. В школі може вчитель одержати обід за 1-1, 50 руб., але тільки для себе,— жінка й діти від цього виключені. З кооперативи видають їм інколи на рік коло двох пудів картоплі, звичайно дуже поганої. Пайка вчитель

не одержує, все примушений купувати по вільних цінах. Ці ціни такі: 1 кг. м'яса 18-25 руб., пуд картоплі 8-14 руб., 1 кг. хліба 0,90-1 руб., 1 кг. масла 22-25 руб., молоко 2-2,50 руб. за літр, 1 пуд дров на базарі 3,50 руб., пара черевиків на три місяці 65 руб., одне вбрання на один сезон коло 250 руб., комірчик, що витримує 6-8 прань, 3,50 руб. За кімнату, величиною в 12 кв. м., із оплатою комунальних податків (вода, каналізація) треба рахувати коло 15 руб.

Із цього видно, що навіть самотній учитель не може існувати на свій нормальний заробіток. Коли ж має жінку й дитину, то примушений шукати якихнебудь додаткових зайнять. Коли він учителює в повній середній школі, то може там таки мати ще додаткові лекції, керувати гуртками й т. ін., і тоді виробляє на місяць до 180-200 руб. Більшість учителів примушена ще заробляти побічними лекціями, викладами на вечірніх курсах і т. ін. Є вчителі, що дають лекції з 8-9 ранку до 10-11 вечора, і тоді можуть виробити на місяць 300-320 руб. Всі вчителі з родиною примушені отак працювати цілі дні, щоб не вмерти з голоду. Але не зважаючи на таку працю, живуть вони дуже погано: кепсько вбрані, напівголодні, м'яса й товщу вони майже ніколи не бачать; вранці їдять хліб із павидлом, як із найдешевшою стравою (1 кг. павидла коштує 1,50-2,50 руб.).

Учителі належать до найгірше плачених категорій людности, як чорноробочі (замітальники, воротарі й т. ін.). Це признає й сама влада; Молотов, напр., заявив про це цілком відверто, й додав, що влада не має можливости покращити долю їхню, бо не має для цього засобів.

Бюджет фахового робітника. Токар по металу (середня кваліфікація). Такий робітник працює від штуки, й виробляє на місяць 300-350 руб. На своєму заводі одержує більш-менш добрий обід за 60-65 коп., інколи також і для родини (це залежить від заводу). На пайок одержує трохи крупи, макарон, цукру по дуже зменшених цінах; за цукор, напр., платить він по 1,38 руб. за кг., тоді як у вільнім продажі коштує цукор 11 руб. за кг.; по такій ціні має право одержати він 2 кг. цукру на місяць для себе особисто й певну кількість на жінку й дітей. З ВРП (Відділ Робітничого Постачання) одержує все потрібне для життя в певній нормі по дуже зменшених цінах, напр. картоплю в достатній кількості для цілої родини по ціні коло 2 руб. за пуд, дрова по 1 руб. за пуд, черевики (кращі, ніж учитель) за 15-18 руб., убрання (такої якості, як учитель) за 60-90 руб. На роботу їде трамваєм по знижених квитках.

Робітник високої кваліфікації заробляє 600-800 руб., одержує ще кращий обід, ніж середньо-кваліфікований за ту ж ціну, а в ВРП може отримати всі речі в значно більшій кількості. Зате чорнороб із того ж самого заводу одержує тільки коло 100 руб. на місяць, за обід платить дорожче, а з ВРП отримує все в далеко меншій кількості. Такі ведуть уже напівголодне життя.

З урядовців більшість одержує 100-200 руб. на місяць. На місці своєї служби можуть вони одержати дешевий обід (по 0,60-1 руб.), але тільки для себе особисто, не для родини. Також тільки деякі окре-

мі установи мають відділи постачання, так що більшість урядовців примушена купувати все по вільних цінах. Окремі урядовці на свою заробітну платню можуть ще сяк-так викрутитись, обідаючи в своїй установі, але вже вдвох прожити неможливо.

Виключаючи добре оплачувані прошари людности та тих, що мали щастя попасти на добре організовані заводи, фабрики чи установи, решта міського населення живе впроголодь. Основної заробітної платні на життя не вистачає. Прогодувати родину, як норма, не можна. Люди голодують і не доїдають. Основою харчування (як у горожан, так і в селян) стає вода, а до неї додають чогонебудь для смаку, трошки крупів, зеленини, пару картоплин тощо. М'яса й товщу споживають дуже мало. Найгірше приходить у місяцях березні й квітні, коли на базарі нічого немає. Трохи легше стає з появою горбдини, але й у місті мало буває горбдини високовартісної. Постійне недоїдання переходить зрештою в систематичне голодування. На вулиці, напр., зразу можна помітити людей, що живуть ситніше, й вони викликають у прохожих заздрість, а добре вгодовані так і неприхильні коментарії. Всі, хто не обідає в їдальні, м'яса, як норма, не їдять, а товщу споживають обмаль.

б. Малі міста. Урядовці й робітники в малих містах одержують іще меншу платню, ніж по великих. Тут також звичайно далеко гірше організована справа постачання; харчових крамниць немає, а на базарі буває деякий привіз тільки влітку та восени до Різдва. Тому всі урядовці й робітники, що ще не вжилися, живуть упроголодь, гірше, ніж по великих містах. Краще забезпечені продуктами старожили, що мають власний горбд, завелися коровою, свинями й т. ін. З міщан порівнюючи добре живуть ті, що займаються перекупством. Дуже добре заробляють ремісники.

Найкраще характеризує харчові стосунки по містах той факт, що дуже великий відсоток людности хворіє на боляки в шлунку й кишках та на форункульозу. З робітників, що порівнюючи ще найкраще заробляють і живуть, поверх 5-ти відсотків одержує дієтичні обіди — наслідок поганого харчування.

В особливо страшному й безвихідному становищі по всіх містах знаходиться ще одна категорія людности,—та частина „лишенців“, що позбавлена права будьякого заробітку. Вони не мають ніякої можливости існувати, й засуджені—без посторонньої допомоги—на голодову смерть.

Резюме.

Загальний висновок такий, що за винятком привілейованих прошарів, людність у Радянській Україні в великій більшості систематично недоїдає, що часто переходить ізрештою в виснаження й постійне голодування.

Голодом захвачені: на селі: велика більшість одноособовиків, всі „бувші кулаки“, їхні діти й родичі та врешті до 70 відсотків колгоспників. У місті: частина „лишенців“, частина урядовців, всі вчителі та чорнороби й міжкласовий елемент.

Знов же з цілої накресленої картини видно, що голоду в Україні не можна пояснити тільки стихійним нещастям, а являється він результатом економічної й соціальної політики, а краще сказати — цілої системи більшовицької влади.

Порівнюючи стандарт життя населення в Україні й Московщині, мусимо прийти до висновку, що влада трактує українців гірше, ніж москалів. З одного боку в Московщині більший відсоток населення, що краще заробляє й має краще організовану справу постачання; з другого — менше таких, що залишились поза рамцями радянського суспільства. Знов же в московському селі колективна форма господарства, відповідаючи більш духові московського селянина, не викликала таких комплікацій, не дезорганізувала так сільського господарства і, головне, не дезорієнтувала так селян-хліборобів; тому там справа продукції, при переході до колгоспів, не так потерпіла, а тим самим забезпечення селян залишилось приблизно на тій же висоті, що й перед тим. Також у селах в Московщині був далеко менший відсоток заможних селян-хліборобів (з огляду на общинну форму володіння), тих, кого більшовицька влада зарахувала до категорії „кулаків“, і сама колективізація зустріла значно менший опір; тому московське село зазнало без порівняння менше переслідувань, як українське. Все це й багато іншого спричинились до того, що на селі в Московщині населення значно менше голодує чи недоїдає.

Дипл. агроном Богдан Ш е м е т.

ПРАЦІ С. ЧЕРКАСЕНКА НАД УКРАЇНСЬКИМИ НАРОДНИМИ РУХАМИ.

Один із найвидатніших наших письменників, драматург Спиридон Черкасенко (* 24 грудня 1876 р.) ще від початку своєї літературної діяльності займається дослідом найрізніших українських народніх рухів, а головно — добою Богдана Хмельницького. Довга низка драматичних творів С. Черкасенка має своїм змістом ці народні рухи, напр.: „Повинен“, драм. етюд на одну дію („Терновий вінок“, „Київ“, 1908), „Жах“, драм. етюд на одну дію („Л.-Н. Вістник“ 1909 р.), „Хуртовина“, драма на 5 дій, Київ, 1907, „Петро Кирилюк“, драма в 4 діях („Укр. Хата“ 1909), „Колі народ мовчить“, трагедія в 5 діях („Самостійна Думка“, Чернівці, 1933), „Северин Наливайко“, історична драма в 5 діях („Самостійна Думка“ 1934 р.), „Цвіт папоти“, драм. етюд на одну дію („Л.-Н. Вістн.“ 1929). Крім цього — довга низка поезій за 1906—1935 р. р.

За останні роки С. Черкасенко знову глибоко зайнявся дослідом доби Богдана Хмельницького, що й вилив у історичну драму на 5 дій: „Богдан Хмель“, 1934 р.; на жаль, ця остання драма ще не видрукувана. Усі Черкасенкові драми

надзвичайно сильні й глибоко змальовують свою добу, часто не щадячи гострого слова для ворогів Хмельницького. Нагадаємо тут, що за драму „Хуртовина“ авторові довелося зазнати й царської тюрми.

Заняття добою Хмельницького зродило в С. Черкасенка чимало найрізніших поезій. Дві з них написані останнього часу,—це поема „Триліси“ та „Іскри з великої пожежі“. Обидва твори написані для „Нашої Культури“, які ми й друкуємо тут із дрібними змінами з причин цензурних.

I. Огієнко.

ТРИЛІСИ.

„Да, были люди“...

М. Лермонтов.

Про що ж вам ще, мої кохані?
Ви звикли, бач, в оповіданні
До втішних небилець,
А я кажу: то банелюки,—
І небагато до науки
Знаєш доброї понуки
З отих смішних дурниць.

Стривайте, сяду ось на ганку
І розповім вам на останку
Про те, що варто знать:
Про те, що вже було й не буде,
Про те, як давні наші люди
За волю бились груди-в-груди
І вміли умирать¹.

Було за Хмеля це, гетьмана,
Як бідний хлоп піднявсь на пана,
Щоб вилізти з ярма:
Старий, малий ставав до бою,
Червона кров лилась рікою,
Втомилась смерть махати косою,
А волі все кат-ма.

Таке самé в загальних рисах
Було й в селі однім—Трилісах,—
Всі встали, як один.
Гукнули: „Наступають, ланці!“
Й громадою всю ніч і вранці
Кругом селá копали шанці
Та споруджали тин.

¹ Описане тут, навіть розмови — правдива дійсність 1648 р. Див. „Собраніє сочиненій Н. И. Костомарова“, СПб. 1904 р. т. X ст. 451-452.

Орудували рогачами,
Камінням, косами, дрючками,
І захлинались від нестями
У виру боротьби.

Горпина—дядина сердита,
Та й розумом—не в тім'я бита,
Сховалася за слуп:
„Чекай, дам раду я з тобою!...“
Махнула гострою косою,
І покотивсь сторч головою
Старшого німця труп¹.
Надвечір вже не стало сили,
А ворог ліз, оскаженілий,
І вдерся у село.
Мов скошені на луках квіти,
Лягли кістями дівчата, діти,
Що їм би тільки жити й жити,—
Сердег—як не було...

Гукали з ляком переможці:
„Це не жінки, а запорожці,
Перібрані в плахті!“
Над чесним трупом нахилились,
З подивуванням придивлялись
І, впевнившись, презирались,
Роззявивши роти.

А дим шугав під чорні хмари...
Шептав гетьман: „Не бій—примари,—
Спасе хай нас Ісус...“
Коли вже й хлоп такий завзятий—
Рятуй ойчизну сьвєнта Мати“...
І довго, думою понятий,
Крутив він сивий вус.

Отак, малі, колись—не нині—
Вмирили люди в Україні,
Хай з праведними сплять...
І тая слава не поляже,
А не поляже—то й розкаже,
Як вмiли умирати!...

С. Черкасенко.

Горні Черношіце.
3. VII 1935.

¹ Німецький полковник Штраус.

ІСКРИ З ВЕЛИКОЇ ПОЖЕЖІ.

1648—1651.

З а с п і в.

І горами й по долині
 Лине гомін до степів:
 „Гей, прокиньтесь! в Україні
 Хмель пожежу розпалив“...
     Розбуялось Дике Поле,
     Розгойдався батько Луг:
     Годі, годі, рідна воле,
     І кормиги і наруг!

I.

Канів спить в німій покорі.
 Ген піднявсь Волосожар.
 Тільки нишком у коморі
 Лічить злоті орендар.
     Спалахнула ніч понура...
     Хтось кресало загубив?...
     Та ж то він, — козан Вовгура
     З міста люльку запалив.

II.

Гомонять яри з просоння
 Від Лубень аж на Волинь,
 В'ється - кряче гайвороння,
 Жид тікає за Горинь.
     Все палає... „Геть нікчему!“ —
     Степ гукає. Стогне ліс...
     Вишневецького Ярему
     Гонить гоном Кривоніс.

III.

Під Тульчином б'ють гармати:
 Присягається Ганжа,
 Що не буде в руки брати
 Більш ні списа, ні ножа.
     Опинивсь по той бік брами
     І гукнув до козаків:
     „Дітки! дбайте лиш шаблями, —
     Ані списів, ні ножів!..“

IV.

Гей, регоче ніч дрімлива
 Сміхом визвольних проміть.
 „Люлі, сину! Сьвента Діва
 Сон твій тихий захистить“...

Виють пси... Дитина плаче...
 В голові якийсь туман...
 „Цить, не плач, а то прискаче
 Морозенко й Полов'яні“...

V.

Налетіли супостати...
 „Ой, Нечаю, утікай“!...
 — „Що?! щоб з ляку став топтати
 Славу лицарську Нечай?!“

Іх тьма-тьмуща... В блисках бою
 Ріже ніч Нечаїв гнів...
 Хоч наклав він головою,
 Та ж і славоньки зажив!

VI.

Побратався з дідьком лисим
 Козарлюжище Буняк
 І літав кривавим бісом,
 Сіяв смерть і переляк.

Зупинивсь біля Берестя,—
 Опір стало...— „Як?! мені?!—
 В місто, грізний од безчестя,
 Вдерся з боєм на коні.

VII.

Гей, у Луцьку, славнім місті,
 Дзвони дзвонять на сполох:
 Звідусіль прекепські вісті,—
 Покарав нас, мабуть, Бог.

Певне, що й до нас загостить
 З Церкви Білої Богдан:
 То ж йому тут трупом мостить
 Шлях Колодка отаман.

VIII.

Ніч. Проміття. Топіт кінський...
 Крикнув пугач на біду.
 Нащо ж, князю Четвертинський,
 Взяв ти жінку молоду?...

Ломить, бідна, ручки білі,
 Хлопи садять гопака,
 Розгулявшись на весіллі
 Вже в Остапа Павлюка.

IX.

Зчервонився шум на Росі,
 Розбуялися степи,
 Над містами ж в'ються досі
 Чорні дими у стовпи.

Десь гуляє ще Вовгура:
Що ні лицар—молодець,
А гайчурівців Гайчура
Мчить до Хмеля на ралець.

Х.

На даху у пана Паца
Стогнуть жалібно сичі:
Стали густо круг палаца
Любі гості уночі.

„Гей, кого вітати мушу?—
Каже Пац,—ще маю міць!
Чи Небабу, чи Гаркушу
Почастую з гаківниць?...”

ХІ.

Славний наш полковник Тиша
Любить тишу над життя:
Де пройшов, там навіть миша
Не рухнеться допуття.

Славний наш полковник Тиша—
Прехимерний чоловік:
Сила в нього кінна й піша—
Мовкне ворог на безвік.

Епілог.

Не шляхи—пожари чорні—
Ні мастків, ні осель...
Скрізь—простори неозорні...
Крутить вуса грізний Хмель:

„Що ж, братове?—добре дбали:
Добрі бджоли—добрий мед.
Вільний шлях нам вторували,
То ж не гаймось—всі вперед!..“

С. Черкасенко.

Червень. 1935.

ДАХИ .

Оте село у вільхах і ліщині,
де на дахах червона черепиця,
загорнеш, наче в плахту, в небо синє
та молодість загорнеш в таємницю.

Калінову чи пам'ятаєш кручу,
де пастухи в криниці сонце поять?
Напишеш повість: вечорі пахучі,
задума вільх, дахів багровий пояс.

Богдан І. Антонич.

ПОЕМИ КРАЩОЇ ВІД ДЕРЕВА НЕМА.

(„Trees“, J. Kilmer).

Однаково: чи літо, чи зима—
 Поєми кращої від дерева нема.
 Уста його припали до землі
 І з лона п'ють і п'ють нектар її.
 До Бога дивиться воно весь день
 І шепче безліч молитов - пісень.
 Як пильно в кучерях своїх воно
 Таїть гніздо пташине не одно!
 В зимі на грудях снігу постіль дасть,
 А в дощ—всього себе віддасть!
 Поєми створені шаленими, як я,
 А дерево—лиш Ним, як небо і земля.

З англ. переспівав О. Олесь.

Прага.

ВОСКРЕСНЕ!

Воскресне приспана країна
 У світлих муках каяття,—
 З руїн повстане Україна
 У творчій пориві життя.

Ми не діждем тієї днини—
 Не стане нам для того сил,
 Але величні ті хвилини
 Ми благословимо й з могил.

Борис Лисянський.

ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО Й КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ.

Семидесятиліття віку Митрополита Кир Андрея гр. Шептицького широко зазначила ціла українська преса (* 29 липня 1865 р.), однозгідно підкреслюючи велику культурну працю його. Редакція „Нашої Культури“ разом із Редакцією „Рідної Мови“ вислала Високодостойному Ювілятові відповідне привітання, видруковане в „Рідній Мові“ ч. 9 (33) під титулом: „Мова-культура-церква“; в ч. 10 (34) „Рідної Мови“ вступна стаття: „Духовенство й рідна мова“ присвячене Митрополитові Кир Андреєві. В „Нашій Культурі“ подамо огляд культурної діяльності Владики Андрея. До загального хору приєднуємо й своє скромне: *ad multos annos!*

Поєднання Українських Православних Церков. 30. VI та 1-2 дня липня ц. р. у Саскатуні в Канаді відбувся VII-й Собор Української Греко-Православної Церкви в Канаді, що прийняв таку постанову: „Сьомий Собор Української Греко - Православної Церкви в Канаді приймає до відома ініціативу Архієпископа Івана в започаткуванні духових зносин із Царгородським Патріархом. Далі, цей Собор констатує, що справа ця не є справа самого Архієпископа, або тільки справа У.А.П.Ц. в Злучених Державах, але є також справа спільної ваги й консеквенції обох Церков, і тому цей Собор вважає, що дальший хід цієї справи мусить провадитися в тіснім порозумінні з Консистоцією нашої Церкви в Канаді. Собор, одначе, застерігає собі повне право остаточного рішення в цій справі, при чому буде керуватися такими засадами: 1. Ненарушенням соборноправности й самостійности У.А.П.Ц. в Канаді. 2. Ненарушенням теперішнього сану священнослужителів нашої Церкви. 3. Створенням у свій час власної ієрархії, задержуючи автокефальність нашої Церкви. 4. Правом злуки з У.А.П.Ц. в Україні, коли така відновиться з волі Українського народу й незалежно від чужих“.

Кам'янець-Подільський Державний Український Університет. Сердечно просимо прислати нам різні матеріали для історії заснування й життя цього Університету: фотографії, газетні статті, спогади і т. ін. Повідомте, у кого такі матеріали є. Просимо всіх професорів, доцентів і асистентів, а також усіх урядовців К.-П. Д. У. У. прислати нам свої фотографії й біографії. І. О—ко.

Недруковані твори бл. п. Андрія Чайковського. По покійнім, крім великої історичної повісти „Сагайдачний“, що давно вже чекає друку, позоставили ще дві менші, а саме: „На передодні великих подій“, повість із молодих літ Богдана Хмельницького, і друга під заголовком: „Український син“, з часів перед зруйнуванням Січі. Є ще й третя, названа: „Знехтуваний шлях“. Це повість фантастична, а говориться в ній, як тяжко пімстився на нас, у часі нашої визвольної війни, антимілітарний дух, що панував між українцями під кінець XIX-го віку. Ми не мали своїх вишколених військових старшин, не було відповідного проводу, і через те ми й упали. Фотографій позосталося кілька, з різних часів.—найдавніша з 1876 р., як учень VIII кл. гімназії. Коломия, 16. VII. 1935. Наталія Чайковська.

ВІД РЕДАКЦІЇ Й АДМІНІСТРАЦІЇ.

Православне духовенство й „Наша Культура“. З благословення Митрополита Діонісія Редакція висилає „Нашу Культуру“ багатьом священикам. На жаль, більшість духовенства не тільки не передплатила „Нашої Культури“, але й не повернула висланих книжок. Сердечно просимо всіх негайно оплатити борги, або вернути одержані книжки з повідомленням, що не будуть передплачувати.

Боржників „Нашої Культури“ сердечно просимо якнайскоріш виплатити свій борг або бланкетом П.К.О. ч. 5580, або розрахунковим переказом (синім), дописуючи: Warszawa IV, kartoteka 15, „Nasza Kultura“.

Частина передплатників „Нашої Культури“ одержала випадково по два примірники місячника. Сердечно просимо повернути нам зайвий примірник.

СПИСОК НАДІСЛАНИХ КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ.

- Білозерський О. П.: Напередодні, історична повість, ч. ч. I-II, Львів, по 128 ст., 1935 р.
- Гайдукевич О. о.: Було колись, із записника польового Духовника У. Г. А. Львів, 1935.
- Дороцький М. о.: Христові страсті словами Св. Письма, Пер. 1935, 64 ст. in 16°.—Садочок українських католицьких святих, 1933, 136 ст. in 16°, Жовква.—Пісні до українських католицьких святих, 1933, Жовква, 15 ст. in 32°.—Христос Воскрес, опис Христового Воскресення словами св. Євангелістів, Пер. 1935, 32 ст. in 16°.
- Doroszenko Dm.: Ukraińska Akademia Nauk i jej losy, 16 ст., відбитка з „Przegląd Współczesny“ 1935 р., травень, Варшава.
- Його ж: Clánek „Národních Listů“ z r. 1862 v ukrajinském překládě N. Kostomarova, „Časopis Národního Musea“, Прага, 1935 р. кн. 1 ст. 119—126.
- Копач Ів. Д-р: В честь Митрополита Кир Андрея, в семидесятиліття його життя, Львів, 1935, 32 ст. in 16° (довоєнним правописом!).
- Миколаєнко Л.: Український степ, Прага, 1932, 23 ст.
- Сальський В. ген.: Українсько-московська війна 1920 року в документах, ч. I: оперативні документи штабу Армії У. Н. Р., Варшава 1933 р. 408 ст.
- Стечишин М.: Про догми, канони і правне становище Української Греко-Православної Церкви в Канаді, Йорктон, 1935, 15 ст. in 16° (відповідь п. Свистунові).
- Студинський К.: Карло Яромір Ербен і Яків Головацький, Л. 1935 р. ст. 25, відбитка з т. 155-го „Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка“.
- Таранько М.: Малий бандурист, збірка пісень для дітей, Л. 1935, 48 ст. in 16°.
- Чернова Ол.: Проект заснування університету в Батурині 1760 р. Відбитка з „Народознавство“ 1931, Прага, ст. 301—340.
- Календар-Альманах „Дніпро“ на переступний рік 1936. Л. 1935, 136 ст., 2 зл.
- Що збирати для обласних музеїв? Самбір, 1935, 4 ст.
- „Slavia“ 1935 р., Прага, річник XIII кн. 2-3. — „Slavia Occidentalis“, Познань, томи 11-12-13. 1932—1934 р. р.—„Sprawy Narodowościowe“, Варш. 1935, ч. 1-2, рік IX.—„Огієня“, Краків, 1935, липень-серпень.—„Elpis“, Варш. 1934, рік VIII, кн. 2. — „Добрий Пастир“, 1935, кн. 2, Станиславів. — „Дзвони“, 1935 р. ч. 6-7. — „Учительське Слово“ 1935 р. ч. 7, Л.—„Вѣстникъ Братства Православныхъ Богослововъ въ Польшѣ“, Варш. 1935, вип. I.—„Наш Світ“, 1935 р. ч. 2, Луцьке.

ВСІ НАВЧАЙМОСЯ СВОЄЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ!

Хто хоче навчитися доброї української літературної мови,
ТОЙ МУСИТЬ ПЕРЕДПЛАТИТИ НА 1935 РІК

Науково-популярний місячник „РІДНА МОВА“

присвячений всебічному вивченню УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.—Головний Редактор і Видавець Проф. ІВАН ОГІЄНКО. ПЕРЕДПЛАТА: 6 зл. річно, 3 зл. піврічно, 1.60 чвертьрічно. За границею: в Європі 8 зл., поза Європою 2 амер. долари. Зразкове число 50 гр.
Контото чекове П. К. О. число 27110.

Адреса Редакції й Адміністрації: Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10.
В журналі друкується „Початкова Граматика української літературної мови“, приступна для широкого громадянства.

ДЛЯ ОДНОГО НАРОДУ — ОДНА ЛІТЕРАТУРНА МОВА!

Відповідальний Редактор Мр. Олексій Марковський.
Друкарня Синодальна, Варшава, вул. Зигмунтовська 13.

